JOODS VASTGOED IN DE OORLOG

en hoe de gemeente Assen daarmee omging

Gemeente Assen

INHOUDSOPGAVE

Inleiding 4
De Joodse gemeenschap in Assen 9
De bezetting en anti-Joodse maatregelen 13
De roof van Joods bezit 19
Terugkeer in de samenleving en de houding van de overheid 25
Huisvestingsproblematiek en billijkheidsrechtspraak 33
Rechtsherstel 47
Schoolstraat 1 en 3 53
De grondverwerving in Assen-Oost 57
Conclusie 59

Bijlagen 61
Lijst van geraadpleegd materiaal en verantwoording illustraties 62
Lijst met verkochte percelen van Joodse vastgoedeigenaren in Assen 64

Colofon:

Dit rapport is gemaakt in opdracht van:

Gemeente Assen

door het

DRENTS ARCHIEF

Samenstellers:
Hilde Boelema
Martijn Dijkstra
Herman de Koning
Ferry Sieders

Opmaak:
Buro1988
Ellen van der Velds

Met dank aan:
Nabestaanden Joodse gemeenschap Assen
Herinneringscentrum Kamp Westerbork

INLEIDING

Tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland (1940-1945) zijn de Nederlandse Joden hun rechten ontnomen. Een gevolg van deze ontrechting was de systematische roof en gedwongen verkoop van Joods eigendom. Na de bevrijding in 1945 heeft de Nederlandse overheid geprobeerd door middel van rechtsherstel de rechtmatige eigenaren zoveel mogelijk hun eigendom terug te geven of te compenseren. Dit rechtsherstel kampte echter met gebreken, waardoor Joodse oorlogsslachtoffers tekort zijn gedaan. Tussen 1997 en 2000 richtte de Nederlandse regering daarom drie onderzoekscommissies op (Van Kemenade, Scholten en Kordes) die opdracht kregen onderzoek te doen naar het verloop van en de vermeende misstanden bij het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog. Op basis van hun bevindingen kwamen de regering en de private sector (onder andere banken, verzekeringsmaatschappijen en de Amsterdamse effectenbeurs) tot het toekennen van een financiële compensatie aan de Joodse gemeenschap in Nederland, de zogenoemde MAROR-gelden. MAROR staat voor Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel.[1]

In 2013 kreeg het onderzoek naar rechtsherstel een nieuwe impuls toen bleek dat in de gemeente Amsterdam na de bevrijding naheffingen en boetes waren opgelegd aan Joodse huizenbezitters, die tijdens de bezetting niet in staat waren geweest belastingen en erfpachtcanon te betalen.[2] Nadat het onderzoek was uitgevoerd, besloot de gemeente Amsterdam een financiële tegemoetkoming toe te kennen aan de Joodse gemeenschap. In navolging van Amsterdam heeft een aantal andere gemeenten in Nederland ook onderzoek laten doen naar hun eigen optreden ten aanzien van Joodse huizenbezitters na de Tweede Wereldoorlog.

Gelijk opgaand met deze ontwikkeling ontstond in de afgelopen jaren hernieuwde aandacht voor rechtsherstel van vastgoed (ofwel onroerend goed), een aspect dat bij eerdere onderzoeken vrij onderbelicht was gebleven.[3] Tijdens de bezetting werd een groot deel van het geroofde Joods vastgoed doorverkocht. Dit was niet alleen voor de bezetter een lucratieve handel, maar ook voor makelaars en notarissen, die verdienden aan elke verkoop. Onderzoek heeft uitgewezen dat het rechtsherstel van vastgoed voor de gedupeerden lang niet altijd bevredigend was. Datajournalisten van Pointer wijdden in mei 2020 – in samenwerking met het televisieprogramma De Monitor (KRO-NCRV) – een uitzending aan dit onderwerp naar aanleiding van uitgebreid onderzoek in de *Verkaufsbücher.*[4] In deze *Verkaufsbücher* werd door de bezetter de administratie van alle verkochte Joodse percelen in Nederland bijgehouden. In totaal staan er ruim zevenduizend transacties in vermeld. Het Nationaal Archief heeft deze bron gedigitaliseerd en in samenwerking met het kadaster de gegevens gekoppeld aan de data uit de basisregistratie adressen en gebouwen (BAG). Hierdoor is per gemeente in kaart gebracht waar deze panden stonden.[5]

Veel gemeenten in Nederland bleken zelf niet op de hoogte te zijn van hun eigen rol in de geschiedenis met betrekking tot Joods vastgoed tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Daarom hebben inmiddels minstens twintig gemeenten de wens uitgesproken een onderzoek te laten uitvoeren.[6] De gemeente Assen is een van die gemeenten en zij heeft opdracht gegeven aan het Drents Archief om haar rol bij de roof van Joodse eigendommen tijdens en het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog te onderzoeken.

Belangrijk om te vermelden is dat rechtsherstel onder de verantwoordelijkheid viel van de Raad voor het Rechtsherstel, een nationaal overheidsorgaan. Binnen deze raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI) verantwoordelijk voor de afwikkeling van rechtsherstel van vastgoed. Lokale gemeenten waren hier op beleidsmatig vlak niet bij betrokken. Desondanks zijn er genoeg andere aspecten die het verdienen onderzocht te worden. Gegevens uit de *Verkaufsbücher* en kadaster tonen aan dat in de gemeente Assen honderdzeventig Joodse percelen tijdens de bezetting van eigenaar zijn verwisseld. Eén perceel is in handen van de gemeente zelf gekomen. Deze cijfers roepen vragen op: wat was de betrokkenheid van de gemeente Assen hierbij? Heeft er na de oorlog daadwerkelijk rechtsherstel plaatsgevonden? Zijn er na de oorlog wel belastingen geheven, terwijl Joodse huiseigenaren geen toegang hadden tot hun woningen?

Een andere kwestie die de gemeente Assen graag wil laten onderzoeken is een aspect van de ontwikkeling van Assen-Oost in de jaren na de oorlog. Voor het uitvoeren van deze stadsuitbreiding zijn destijds percelen van particulieren aangekocht en in sommige gevallen onteigend. Sommige percelen waren van Joodse eigenaren. Op basis van een verklaring van een nabestaande ontstond het gerucht dat de gemeente voor deze percelen een te lage prijs heeft betaald. Daarom zal worden onderzocht welke prijs er voor de percelen in Assen-Oost betaald is en of daarbij onderscheid te constateren valt tussen Joodse en niet- Joodse grondeigenaren.

Doel en inhoud van het rapport

Het hoofddoel van dit rapport is een antwoord formuleren op de bovengenoemde vragen.
Deze vragen zullen behandeld worden binnen een bredere context van de geschiedenis van de gemeente Assen en de Joodse gemeenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de eerste jaren na de bevrijding.

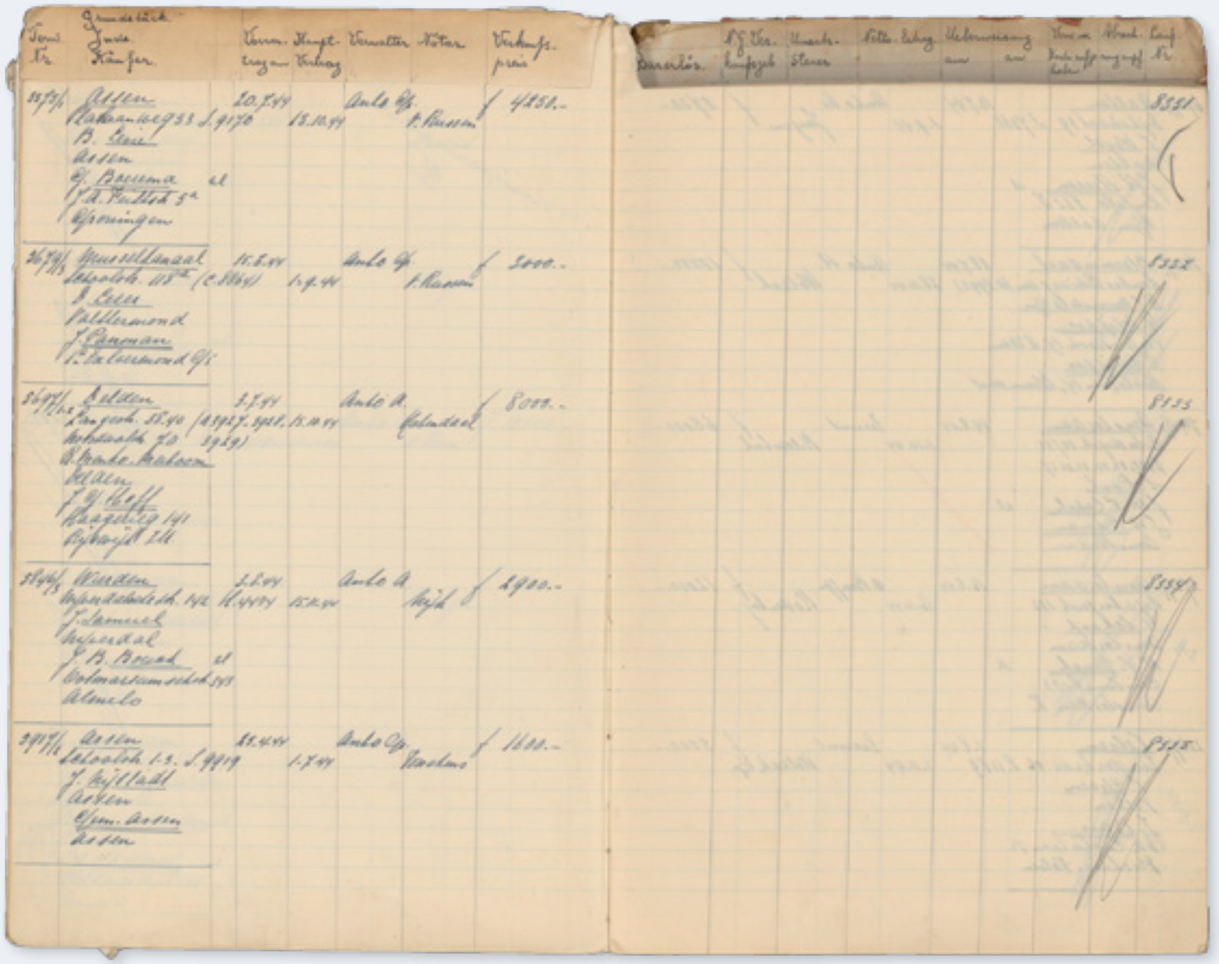
Dit is noodzakelijk om een beter inzicht te krijgen in de complexe geschiedenis van die periode en om een beeld te vormen van de verstrekkende gevolgen van de oorlog voor de Joodse gemeenschap van Assen.
De totstandkoming en de vooroorlogse geschiedenis van de Joodse gemeenschap zullen als eerste kort aan bod komen. Daarna wordt de periode van de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) behandeld en staat de impact hiervan op de Joodse gemeenschap centraal, met nadruk op de roof van het Joodse vastgoed. Vervolgens wordt de naoorlogse periode besproken met aandacht voor de terugkeer naar Assen van de weinige Joden die de oorlog overleefden, hoe zij werden ontvangen en hoe het rechtsherstel van Joodse eigendommen in zijn werk ging.

In dit rapport wordt niet uitgebreid ingegaan op de algemene context van de naoorlogse opvang van Joden en het rechtsherstel van hun eigendommen. Wat wel benoemd dient te worden is dat de opvang van Joden in Nederland gebrekkig is verlopen en veel Joden hun terugkomst naar Nederland en hun oude woonplaatsen als negatief hebben ervaren.[7] Wat rechtsherstel betreft staat vast dat het vooral heel erg langzaam ging en dat veel afhing van menselijke factoren.[8] Hoewel uiteindelijk het grootste deel – circa 90 procent[9] – van het geroofde Joodse eigendom terugkwam bij de rechtmatige eigenaren heeft de traagheid waarmee dit proces verliep en de moeite die de betrokkenen moesten doen geleid tot grote onvrede en teleurstelling bij de slachtoffers.[10] Met andere woorden: er was wel sprake van administratief rechtsherstel, maar niet van moreel rechtsherstel, wat draait om persoonlijke aandacht voor het slachtoffer en erkenning van diens unieke leed.[11] In dit rapport wordt besproken hoe de casus Assen zich tot deze context verhoudt.

Om de praktijk van de roof van Joods eigendom en het rechtsherstel in Assen te verduidelijken wordt gebruik gemaakt van voorbeelden. Deze voorbeelden, uitgewerkt in aparte kaders, bestaan uit gedeeltes van persoonlijke verhalen van Joodse Assenaren en beschrijvingen van concrete situaties waarmee zij tijdens en na de oorlog mee te maken hadden die relevant zijn voor dit onderzoek. Dit dient niet enkel ter illustratie van de onderzoeksbevindingen, maar ook om te benadrukken dat de belangstelling voor en de erkenning van de geschiedenis van de Joodse gemeenschap van Assen aan de basis staat van dit onderzoek. De Joodse gemeenschap is veel leed aangedaan en dit onderzoek richt zich in hoofdzaak op het naoorlogse aspect van dat leed, dat in verhouding tot de gebeurtenissen tijdens de oorlog veel minder is belicht.

Bronnen

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van diverse bronnen, waaronder archiefmateriaal, literatuur, audiovisueel materiaal en interviews met nabestaanden van Joodse Assenaren die de oorlog hebben overleefd. Ook is gesproken met Truus Stern-van Zuiden. Zij overleefde de oorlog en ging nadien in Assen wonen met haar man en Assenaar Samson Stern. Een gedetailleerde bronnen- en literatuurlijst is aan het einde van dit rapport opgenomen. De belangrijkste bronnen worden hier kort vermeld. Het beginpunt van het onderzoek naar de Joodse gemeenschap van Assen lag bij het bestuderen van de documentaire *Een behoorlijke kille* van Frits van Echten en Marcel Möring (op initiatief van Lé Vos en Daan Gans) en het boek *De Joodse gemeente Assen: Geschiedenis van een behoorlijk kille, 1740-1976* van Henk Luning en Frank Hulst (met medewerking van Lé Vos). Voor diepgaander onderzoek naar de Joodse geschiedenis van Assen is gebruik gemaakt van het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Assen. Voor onderzoek naar de rol van de gemeente Assen is voornamelijk onderzoek verricht in het archief van de gemeente Assen en het archief van de gemeentepolitie. Een andere belangrijke archiefbron is het archief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) in het Nationaal Archief in Den Haag, waarin zich de persoonlijke dossiers van Joodse eigenaren bevinden met daarin de afwikkeling van rechtsherstelzaken. Voor het verkrijgen van een totaaloverzicht van de geschiedenis van alle percelen van Joodse eigenaren zijn koop- en verkoopakten en gegevens uit het kadaster opgevraagd en geraadpleegd.

Afbeelding 1: *bladzijde uit de Verkaufbücher met onder laufnummer 5917 het adres Schoolstraat 1-3 te Assen. De gemeente Assen is in de oorlog eigenaar geworden van dit perceel.*

Terminologie en definities

Hoe kan het verschijnsel waarbij Joods eigendom werd afgenomen door de bezetter het beste omschreven worden? ‘Onteigening’ ligt voor de hand en dit is reeds een gangbare term in het onderzoek naar de rol van gemeenten in deze kwestie. Hoogleraar rechtsfilosofie Wouter Veraart spreekt zich echter uit tegen het gebruik van onteigening. Bij onteigening gaat het namelijk meestal om het verschijnsel dat huizen moeten wijken voor de aanleg van wegen, waarbij de huiseigenaren een vergoeding krijgen. Veraart betoogt dat ‘gedwongen verkoop’ de realiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog beter omschrijft. ‘Roof’ is eveneens een juiste term, mits gebruikt in de juiste context. Het begrip roof op zich veronderstelt namelijk dat hebzucht ten grondslag lag aan het optreden van de bezetter. Hoewel hebzucht ongetwijfeld een rol heeft gespeeld, was de belangrijkste drijfver voor de bezetter de samenleving naar zijn denkbeelden om te vormen.

Het uitroeien van de Joden was daar een onderdeel van en om dat te bereiken werden Joden systematisch hun rechten afgenomen, waaronder hun recht op bezit. Hieruit vloeide de grootschalige roof van Joods eigendom voort. Veraart stelt daarom de term ‘ontrechting’ voor als overkoepelend begrip. Ontrechting definieert hij als het stelselmatig ontnemen van rechten aan specifieke categorieën mensen.[12] Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden Joden stelselmatig hun rechten ontnomen en werd het hen onmogelijk gemaakt aan het rechtsverkeer deel te nemen. Na de bevrijding vond er rechtsherstel plaats. Veraart omschrijft rechtsherstel als het restitutieproces dat een antwoord vormt op ontrechting, door degenen die hun rechten kwijtraakten in ieder geval in staat te stellen om in rechte op te komen voor de teruggave van die rechten.[13] In dit rapport worden deze definities aangehouden.

1. *Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed (Amsterdam: Boom, 2013), 9-11.*
2. *Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, Openstaande rekeningen: De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950 (Amsterdam: Boom, 2015).*
3. *Vos en ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 10-11.*
4. *De ‘verdwenen’ Joodse huizen, 27-05-2020, zie: www.pointer.kro-ncrv.nl/terugkijken-de-verdwenen-joodse-huizen (geraadpleegd 21-04-2021).*
5. *Joris Heijkant, “Hier staan van Joden onteigende panden bij jou in de buurt”, 22 mei 2020, www.pointer.kro-ncrv.nl/hier-staan-van-jodenonteigende-panden-bij-jou-in-de-buurt (geraadpleegd 08-06-2021).*
6. *Jerry Vermanen en Thomas Mulder, “Twintig gemeenten stellen onderzoekin naar geroofde Joodse woningen”, 05-01-2020, www.pointer.kro-ncrv.nl/artikelen/twintig-gemeenten-stellen-onderzoekin-naar-geroofde-joodse-woningen (geraadpleegd 21-4-2021).*
7. *Isaac Lipschits, De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland (Amsterdam: Mets & Schilt, 2001), 10.*
8. *Vos en Ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 98.*
9. *Gerard Aalders, Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945 (Amsterdam: Boom, 2001), 368-369 en zie vanaf blz. 371 een cijfermatige onderbouwing.*
10. *Joop Voet, “Teruggave van Joodse bezittingen na oorlog traag en ontoereikend”, Nieuw Israëlitisch Weekblad 15 november 1985, 58-59.*
11. *Vos en Ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 30-31*
12. *Wouter Veraart, “Ontrechting,” Krisis 6, no. 4 (december 2005), 61.*
13. *Idem, 63.*

Afbeelding 2: De Rolderstraat in de jaren twintig van de vorige eeuw. Deze straat vormde het hart van de Joodse gemeenschap van Assen en werd daarom de Asser Jodenbreestraat genoemd.

DE JOODSE GEMEENSCHAP IN ASSEN

De geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Assen kan niet los worden gezien van de geschiedenis van Assen in zijn geheel. Gelijk opgaand met de ontwikkeling van Assen van een dorp met krap zeshonderd inwoners omstreeks 1800 tot provinciehoofdstad met bijna zeventienduizend inwoners binnen de gemeentegrenzen in 1920,[1] groeide de Joodse gemeenschap in dezelfde periode eveneens. Waar er rond 1750 slechts één Joods gezin in Assen woonde, telde de gemeente in 1832 bijna honderd Joodse inwoners. Aangetrokken door de ontwikkeling van Assen als economisch middelpunt vestigden zich steeds meer Joden in de stad.[2] Evenals in andere plaatsen was het overgrote deel koopman (handelaar). Aanvankelijk waren veel Joden vooral werkzaam in de textielsector, maar later werkten zij ook veelvuldig als bakkers, slagers, kruideniers en veehandelaars. Met hun werkzaamheden in de handel en nijverheid droegen de Joden bij aan de economische ontwikkeling van Assen. In 1880 werd het hoogtepunt bereikt, toen zes procent van de Asser bevolking Joods was.[3]

Essentieel voor de totstandkoming van een Joodse gemeenschap was de komst van Joodse religieuze voorzieningen. Reeds sinds 1778 was er een Joodse begraafplaats in het Twijfelveld, die vandaag de dag nog bestaat en gelegen is aan de Oude Haarweg. Toen er zich meer Joden gingen vestigen in Assen ontstond de behoefte een gebedshuis te stichten: een synagoge, ook wel een sjoel genoemd. Aanvankelijk hielden de Joden in Assen hun religieuze bijeenkomsten in schuren en vanaf 1813 in woonhuizen. In 1832 kreeg de Joodse gemeenschap van de gemeente Assen een stuk grond aan de Groningerstraat om een synagoge te bouwen. De bouw werd nog in hetzelfde jaar voltooid. Een paar jaar later werden er een Joodse school en een kerkelijk bad (voor religieuze reinigingsrituelen) bijgebouwd. Voor het onderhouden van deze voorzieningen en het organiseren van activiteiten als godsdienstonderwijs, bijeenkomsten in de synagoge, liefdadigheid en armenzorg werden (religieuze) verenigingen opgericht. Vanwege de groei van de Joodse gemeenschap kwam er rond 1860 behoefte aan een nieuwe, grotere synagoge. Deze werd rond 1900 gebouwd op dezelfde locatie aan de Groningerstraat en werd geopend in 1901.[4] Dit gebouw is de huidige Bethelkerk aan de Groningerstraat 14.

In de negentiende eeuw vestigden de meeste Joden in Assen zich in het centrum rondom de synagoge. Met name in de Rolderstraat woonden relatief veel Joden en daarom stond deze straat bekend als de Asser Jodenbreestraat.[5] In de twintigste eeuw verspreidden Joodse gezinnen zich meer naar andere straten, al bleef de Rolderstraat een belangrijk middelpunt van het Joodse maatschappelijk leven. Zoals eerder genoemd was een aanzienlijk deel van de Joodse bevolking van Assen werkzaam als zelfstandige. Voor een deel van de Joodse gemeenschap gold dat hun welstand iets beter was dan die van de gemiddelde Assenaar, maar evenzeer behoorde een substantieel deel van de Joodse bevolkingsgroep tot de minvermogenden.[6] Bovendien hadden de Joodse zelfstandigen veel te lijden onder de economische situatie na de Eerste wereldoorlog. Deze oorlog was ongunstig geweest voor het kleinbedrijf en de handel en in het Interbellum was er maar weinig herstel. De economische crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw, die vooral negatief uitpakte voor de kleine middenstanders, kwam daar nog overheen.

De Joden in Assen namen actief deel aan het maatschappelijk leven en waren over het algemeen goed geïntegreerd in de samenleving. Dit blijkt onder meer uit het gegeven dat velen van hen aangesloten waren bij niet-Joodse verenigingen. Ook waren er door de jaren heen enkele Joodse gemeenteraadsleden.[7] Deze integratie van Joden komt overeen met de algemene situatie in Nederland. Onder invloed van de modernisering en ideeën uit de cultureel-filosofische stroming van de Verlichting, vervaagde aan het begin van de negentiende eeuw het onderscheid tussen Joden en niet-Joden. Zo werden Joden vanaf 1786 door de Nederlandse overheid niet langer beschouwd als mensen behorend tot een aparte, Joodse natie, maar slechts als leden van een religieuze gemeenschap. Waar voorheen Joden zich in veel plaatsen niet vrij mochten vestigen en bepaalde beroepen niet mochten uitoefenen, verdwenen deze beperkingen in de negentiende eeuw.[8] De Joden pasten zich op hun beurt in toenemende mate aan aan de samenleving waarin zij zich bevonden en lieten hun traditionele levensstijl steeds meer los. Het is dan ook problematisch om in deze periode te spreken van een Joodse identiteit. In de praktijk bestond er een grote verscheidenheid aan identiteiten, die bovendien continu aan verandering onderhevig waren. Het was pas tijdens de Tweede Wereldoorlog dat er (opnieuw) van buitenaf een harde definitie van Jood-zijn werd gecreëerd. De ingrijpende, traumatische gevolgen hiervan zijn tot op de dag van vandaag bepalend voor hoe er over Joodse identiteit gedacht wordt.[9]

Rond het begin van de twintigste eeuw kwam binnen het Jodendom, in reactie op onder andere het toenemende antisemitisme in Europa, de zionistische beweging op. De overwegend seculiere zionisten streefden naar de stichting van een onafhankelijke Joodse staat in Palestina en zij zetten zich daarmee af tegen de orthodoxe Joden en hun traditionele gedachtegoed. Deze tegenstelling speelde ook binnen de relatief kleine gemeenschap in Assen, waar enkele zionistische verenigingen opkwamen en met name onder de jongere generaties leden verwierven. In die tijd was er in het algemeen minder belangstelling voor het religieuze leven en het godsdienstonderwijs op de Joodse school werd door veel jongeren al niet meer zo serieus genomen. Dit betekende echter niet dat de meer vrijzinnige Joden zich niet meer verbonden voelde met de Joodse gemeenschap.[10] In een interview uit 1986 beschrijft Daan Gans (1919-1991) de Joodse gemeenschap in Assen als een tamelijk gesloten gemeenschap, waar veel saamhorigheid heerste.[11]

Verschillen tussen Joden en niet-Joden waren er uiteraard wel en anti-Joodse gevoelens werden door verschillende leden van de Joodse gemeenschap in meer of mindere mate ervaren, zoals blijkt uit de interviews in de documentaire *Een behoorlijke kille*.[12] Sommigen voelden zich enigszins buitengesloten en dat bewoog hen later om naar Palestina te emigreren, terwijl anderen zich thuis voelden in Assen.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw brak er een periode aan van stagnatie en verval voor de Joodse gemeenschap van Assen. Hoewel het absolute aantal Joden nog zou toenemen tot meer dan zeshonderd in 1922 en 1923, was hun aandeel in de totale bevolking van Assen al sterk teruggelopen tot ongeveer drie procent.[13] Na 1923 daalde ook het absolute aantal Joden continu. In 1931 woonden er nog ruim vijfhonderd Joden en in 1942, zoals blijkt uit een op last van de Duitse bezetter opgestelde lijst, was dit gedaald tot ruim vierhonderd personen. De belangrijkste oorzaken hiervan waren (economische) migratie naar het westen van Nederland en vergrijzing van de achterblijvende Joodse bevolking, met als gevolg een dalend geboortecijfer. Assen volgde hiermee een landelijke trend.[14] In maart 1940, vlak voor de Duitse inval in Nederland, werd in Meppel een vergadering gehouden door de Drentse afdeling van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. De Joodse onderwijzer Nathan Kropveld (1898-1944) trad op als vertegenwoordiger namens de Joodse gemeenschap van Assen en sprak zijn zorgen uit over de situatie in zijn stad:

"Ook in Assen wordt de toestand nijpender. Vroeger ging men uit de dorpen naar de steden, nu zijn er andere verschuivingen. De geboorten zijn beperkt en de jeugd vestigt zich niet meer in de plaats zijner geboorte. In Assen zijn veel bejaarde lieden. Ook in bestuursfuncties wordt het moeilijker te voorzien. Religieuze jongeren zijn er bijna niet, die de plaats der ouderen kunnen innemen." [15]

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waren er binnen de Joodse gemeenschap in Assen enkele zorgen over de toekomst. Tijdens de oorlogsjaren werd hen een toekomst volledig ontnomen.

1. *H. Gras ed., Geschiedenis van Assen (Assen: Van Gorcum, 2000), 190.*
2. *H.W. van den Beukel, J. Ridderbos en K.W. van Hasselt, De Drentse Sjoa: Joodse oorlogsslachtoffers in de provincie Drenthe (Assen: Van der Velde, 2016), 11.*
3. *F.J. Hulst en H.M. Luning, De Joodse gemeente Assen: geschiedenis van een behoorlijke kille, 1740-1976 (Assen: Vanderveen, 1991), 25.*
4. *Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 43-45.*
5. *Idem, 111-112. Dit was afgeleid van de bestaande Jodenbreestraat in Amsterdam. Deze straat maakte oorspronkelijk deel uit van de Sint-Antoniesbreestraat, maar kreeg in de zeventiende eeuw de naam Jodenbreestraat vanwege het grote aantal Joden dat zich er vestigde.*
6. *Idem, 101-105.*
7. *Idem, 114-118, 130-132.*
8. *In 1782 namen de bestuurders van Drenthe bijvoorbeeld een vestigingsresolutie aan waarin strenge beperkingen werden opgelegd aan het aantal Joden dat zich in Drentse plaatsen mocht vestigen. Rond 1800 verviel dit vestigingsverbod. Zie G.C. Hovingh,"De Joodse gemeente van Assen," www.joodsebegraafplaatsassen.nl (geraadpleegd 25 januari 2023).*
9. *Stefan van der Poel, Joodse stadjers: de joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945 (Assen: Koninklijke Van Gorcum BV, 2004), 8.*
10. *Drents Archief, Assen (NL-AsnDA). Collectie films (DAVA), filmnummer 3546, Een behoorlijke kille, Frits van Echten en Marcel Möring, 1989; Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 74.*
11. *NL-AsnDA, DAVA, nr. 2464, H.C.J. Specht in gesprek met Daan Gans, AFC 1986.*
12. *NL-AsnDA, DAVA, nr. 3546, Een behoorlijke kille..*
13. *Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 25, 71.*
14. *Idem, 67-71.*
15. *Idem, 71.*

Afbeelding 3: Het kruispunt Oudestraat – Groningerstraat in vooroorlogs Assen. Tegenwoordig staat op deze plek een monument ter nagedachtenis aan de Joodse Assenaren die zijn vermoord tijdens de Tweede Wereldoorlog.

DE BEZETTING EN ANTI-JOODSE MAATREGELEN

Vanaf 1933 werd Duitsland bestuurd door de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) onder leiding van Adolf Hitler. De NSDAP stelde zich ten doel de gehele samenleving te hervormen op basis van haar nationaalsocialistische ideologie, die zich kenmerkte door extreme fascistische en racistische – in het bijzonder antisemitische – ideeën. Naast het volledig afschaffen van democratie, persvrijheid en onafhankelijke rechtspraak, ontnam de regering van Hitler in 1935 middels de Rassenwetten van Neurenberg de burgerrechten van Joden. Dit gebeurde met het doel de Joden totaal uit de samenleving te verwijderen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland vanaf mei 1940, werd dit antisemitische beleid ook in Nederland van kracht. Gaandeweg voerde de bezetter allerlei anti-Joodse maatregelen in. Middels deze zogenaamde Verordeningen (VO's) werd de Joodse bevolking stapsgewijs en systematisch steeds meer afgezonderd van het openbare leven. Wat begon met een verbod voor Joden om bij de luchtbeschermingsdienst te werken eindigde uiteindelijk in massale deportaties naar concentratiekampen en de genocide die tegenwoordig bekend staat als de Holocaust of de Sjoa.

Een groot deel van het uitvoeren en handhaven van het beleid van de bezetter was een taak van de lokale gemeenten en politiekorpsen. Daarbij lag de eindverantwoordelijkheid bij de burgemeester. Burgemeesters bevonden zich tijdens de bezettingsjaren in een lastige positie. Als zij in functie wilden blijven om hun burgers zoveel mogelijk te kunnen beschermen was het onvermijdelijk dat zij mee moesten werken aan het beleid van de bezetter. Als zij dit weigerden en aftraden, konden zij geen enkele invloed meer op het beleid uitoefenen. Een nota van de Rijksoverheid, die in 1938 werd verspreid onder ambtenaren, schreef voor om in geval van een vijandelijke bezetting in het belang van de bevolking zo goed mogelijk te blijven functioneren en naar eer en geweten een afweging te maken als dit belang in het geding kwam.[1] Deze redenering werd tijdens de Tweede Wereldoorlog ook veelvuldig toegepast door ambtelijke en bestuurlijke organen in Nederland. Veel ambtenaren bleven in functie, zodat zij de bevolking zoveel mogelijk konden behoeden voor directe aanvaringen met de bezetter. De gedachte was dat op deze wijze de schade relatief beperkt bleef en groter kwaad werd voorkomen. Het betekende wel dat de Nederlandse ambtenarij op grote schaal meegaandheid vertoonde ten opzichte van het beleid van de bezetter.[2]

Naarmate de oorlog vorderde en de bezetter steeds hardere eisen ging stellen nam de druk op gemeenten toe. Sommige burgemeesters bleven in functie, maar velen werden vroeg of laat ontslagen en vervangen door een persoon die lid was van de *Nationaal-Socialistische Beweging (NSB)*, een pro-Duitse collaboratiepartij. In elke gemeente was de situatie echter anders en daarom is het van belang kort in te gaan op de gemeente Assen en het Asser politiekorps tijdens de bezettingsjaren.

De gemeente Assen

Toen Nederland bezet werd was mr. Johan Bothenius Lohman (1887-1977) al ruim twintig jaar burgemeester van Assen. Na de capitulatie van Nederland riep hij de gemeenteraad op trouw te blijven aan de koningin. Over de rol van Lohman tijdens de oorlog is verder weinig bekend, maar hij functioneerde klaarblijkelijk niet naar Duitse tevredenheid. Op 15 maart 1941 werd hij op last van de bezetter ontslagen.[3] Na het ontslag van Johan Bothenius Lohman werd de partijloze mr. Hugo Willibrord Bloemers (1908-2001) aangesteld als burgemeester van Assen. Per 1 september 1941 werd de gemeenteraad opgeheven wegens een verordening van de bezetter die bepaalde dat de burgemeesters het voortaan alleen voor het zeggen zouden hebben in hun gemeenten.

Burgemeester Bloemers moest op 1 juli 1942 vertrekken. De directe aanleiding was waarschijnlijk een brief van Bloemers van een paar dagen eerder aan het ministerie van Binnenlandse Zaken waarin hij zijn beklag deed over de gang van zaken rondom het vorderen van woningen door de bezetter.[4]
In zijn brief benoemt hij dat er de laatste tijd systematisch woningen worden gevorderd, meestal van Joden. Volgens Bloemers had deze maatregel geen enkele juridische grondslag. Pogingen van zijn kant om de kwestie te bespreken met de Duitse autoriteiten mislukten, omdat de verstandhouding met de *Beauftragte* (hoogste Duitse bestuurder op provinciaal niveau) dermate slecht was dat deze hem niet eens wilde ontvangen.

Bloemers schreef verder dat hij huiseigenaren soms adviseerde geen gehoor te geven aan een vorderingsbevel. Joodse huiseigenaren durfde hij dit advies echter niet te geven, omdat dit *"zich tegen de betrokkenen zelf zou kunnen keeren."* Ook merkte hij op dat de meeste vorderingen plaatsvonden op momenten dat hij zelf even niet in Assen aanwezig was. Hij schreef: *"De geneigdheid tot toegeven uit vrees voor de gevolgen van een andere houding is [namelijk] bij de joden in het algemeen zo groot, dat deze "ontruimingsprocedures" zich zeer snel plegen te voltrekken."*

Bloemers verzocht bemiddeling van het ministerie, maar in plaats daarvan kreeg hij een paar dagen later gedwongen ontslag. Op 2 september 1942 kreeg Assen een NSB-burgemeester in de persoon van Harm Boelems (1897-1954), die tot aan de bevrijding in april 1945 in functie is gebleven. Wethouder mr. Anton Christiaan Willem Groenewegen speelde ook een zekere invloedrijke rol binnen de gemeente Assen. Groenewegen werd in augustus 1941 lid van de NSB en maakte zich ongeliefd bij zijn collega-wethouders en de gemeenteraadsleden. Ook stond hij op slechte voet met burgemeester Hugo Willibrord Bloemers en was medeverantwoordelijk voor diens gedwongen ontslag.[5] Groenewegen schreef onder meer in een rapport aan de *Duitse Sicherheitsdienst (SD)* dat de burgemeester anti-Duits zou zijn, omdat er nog twee Joden bij de brandweer in dienst waren, terwijl dit wegens het beroepsverbod voor Joden niet was toegestaan.[6]

Het Asser politiekorps

Het politiekorps van Assen werd voorafgaand aan de oorlog geplaagd door interne conflicten en een gedwongen ontslag van de hoofdinspecteur. De voor tijdelijk aangestelde hoofdinspecteur Anton Herman Huijskes (1890-1958) uit Hilversum had de leiding over het korps toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. De politie van Assen bevond zich tijdens de bezetting in een moeilijke positie. De agenten waren verplicht de bevelen van de bezetter uit te voeren en diens wetgeving te handhaven, wat het onvermijdelijk maakte dat zij met de bezetter meewerkten. Daarnaast kreeg de politie te maken met de *Weerbaarheidsafdeling (WA)*, een geüniformeerde ordedienst en daarnaast knokploeg van de NSB.

De WA bestond uit doorgaans gewelddadige lieden die politieke tegenstanders en Joden treiterden en intimideerden en zich schuldig maakten aan vandalisme en allerlei verstoringen van de openbare orde. Doordat zij bescherming genoten van de bezetter kon de politie moeilijk tegen hen optreden. Vanaf mei 1942 moest de politie bovendien formeel samenwerken met de uit de WA gerekruteerde vrijwillige hulppolitie (later de landwacht), die jacht maakte op onderduikers en verzetsmensen. Daarbij komt dat er binnen het politiekorps een aantal agenten was met nazistische sympathieën. Zij werkten vrijwillig mee met de bezetter.
Bij het afvoeren van het merendeel van de Joden uit Assen in oktober 1942 werkte voor zover bekend het voltallige politiekorps mee.[7] Het duurde tot februari 1943 voor het korps onder leiding kwam van een NSB'er, namelijk Jan Feenstra.[8] Er waren wel agenten die informatie doorspeelden aan het verzet. Ook hebben drie agenten, Hendrik Woppenkamp, Gerrit van Schaik en Harm Ham, in 1943 geweigerd gehoor te geven aan het bevel Joodse patiënten uit de psychiatrische inrichting Licht en Kracht op te halen en af te voeren. Als gevolg werden de agenten ontslagen en opgesloten in kamp Vught, van waaruit zij later naar concentratiekamp Dachau werden afgevoerd. Harm Ham kwam in 1945 tijdens een dodenmars om het leven. Woppenkamp en van Schaik overleefden de oorlog.[9]

De dag- en nachtrapporten van de Asser gemeente-politie zijn bewaard gebleven. Deze bron biedt een goed inzicht in de rol van de politie tijdens de bezetting en de omstandigheden voor de Joodse inwoners van Assen.

De Joodse gemeenschap tijdens de bezetting

In de eerste periode van de bezetting vanaf mei 1940 tot begin 1941, was het beleid van de bezetter gericht op verzoening en verbroedering met het Nederlandse volk. Het maatschappelijk leven ging zoveel mogelijk op de oude voet verder. Ook Joden konden aanvankelijk nog hun gang gaan, al kwamen in de loop van 1940 de eerste beperkende maatregelen, zoals een verbod op slachten volgens de Joodse spijswetten en een verbod op publicatie van Joodse weekbladen. Ook mochten Joden vanaf september 1940 niet meer worden aangenomen in overheidsdienst en twee maanden later werd bekend gemaakt dat alle Joden in overheidsdienst ontslagen zouden worden, omdat zij niet konden voldoen aan de Ariërverklaring, die alle ambtenaren moesten ondertekenen. Dit trof in Assen een aantal personen, onder wie Hartog van Staveren, die lid was van de gemeenteraad van Assen. Hij nam zijn ontslag op 6 december 1940 en vertrok naar Amsterdam. Van Staveren werd in 1944 vermoord in Auschwitz.[10]

Naast deze antisemitische wetgeving werden Joden ook slachtoffer van intimidatie en vandalisme.
In Assen werden vanaf augustus 1940 de ruiten van meerdere Joodse winkels ingegooid of beklad en werden vernielingen aangericht op de Joodse begraafplaats. Ook werden Joden openlijk uitgescholden en bedreigd en kregen bijvoorbeeld te horen dat ze niet op straat mochten komen.[11] Dit was zonder twijfel voor het grootste deel het werk van de WA, wiens leden niet terugdeinsden om naar eigen goeddunken uiting te geven aan het anti-Joodse gedachtegoed van hun partij. Blijkbaar vonden in Assen regelmatig anti-Joods gerelateerde incidenten plaats, want er wordt in de politierapporten vaak vermeld dat er toezicht is gehouden bij Joodse winkels, de synagoge en Joodse woonhuizen.

In het jaar 1941 kregen Joden te maken met meer maatregelen. Een van de belangrijkste was VO 6/1941 van 10 januari 1941, die bepaalde dat alle *"personen van geheel of gedeeltelijk Joodsche bloede"* in Nederland zich moesten laten registreren. Joden moesten een vragenlijst invullen en deze inleveren bij de gemeente. Tegen betaling van een gulden kregen ze vervolgens een aanmeldingsbewijs. Vrijwel alle Joden lieten zich registreren en in de gemeente Assen was dat niet anders. Afgaande op bewaard gebleven documenten in het gemeentearchief zijn er tussen maart 1941 en augustus 1942 in totaal 461 registratieformulieren van Joodse personen door de gemeente Assen opgestuurd naar het hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters in Den Haag.[12]

Een andere ingrijpende maatregel kwam in de vorm van VO 41/1941, waarmee alle Joodse niet-commerciële verenigingen en stichtingen werden opgeheven. Daaronder vielen ook de synagogen en Joodse begraafplaatsen. De roerende en onroerende bezittingen en financiële vermogens van deze verenigingen werden onteigend ten behoeve van de Duitse staat. In Assen mochten leden van de zionistische vereniging nog wel bijeenkomen, maar er moest een rechercheur van de politie bij aanwezig zijn, die een verslag moest maken van wat er besproken werd en dat opsturen naar de SD.[13]

Naast deze aanmeldingsplicht werden meer gebiedsbeperkingen aan Joden opgelegd. Zo mochten zij vanaf 31 mei 1941 geen zwembaden en stranden meer bezoeken en was het vanaf 15 september voor hen verboden in parken, dierentuinen, cafés, restaurants, bibliotheken, hotels, schouwburgen, bioscopen en musea te komen. Ook was het Joden vanaf toen niet toegestaan om zonder vergunning te reizen of te verhuizen. In deze periode verschenen bordjes met de tekst 'voor Joden verboden' in het straatbeeld. Deze bordjes bestonden echter al eerder en in Assen begon de WA onder leiding van Anton Voges ze al in maart 1941 uit te delen aan eigenaren van horecagelegenheden.[14]

1942 was het jaar waarin de grootschalige deportaties begonnen, maar niet voordat er nog meer maatregelen werden ingevoerd die de Joden verder en verder afzonderden van de rest van de samenleving, zoals een verbod op het bezitten en besturen van vervoersmiddelen, een avondklok voor Joden, een verbod voor Joden om te telefoneren en het verplicht dragen van de Jodenster. Uit de politierapporten van het Asser politiekorps blijkt dat Joden soms de regels overtraden en bijvoorbeeld de bioscoop bezochten, deelnamen aan een demonstratie of een kop koffie dronken in een horecagelegenheid.

In de loop van 1942 werden Joodse mannen tussen de 18 en 55 jaar opgeroepen om naar werkkampen te gaan. Voor Assen betrof dit 151 personen.[15]
De werkkampen bleken een voorportaal te zijn voor de deportatie naar het Oosten. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden alle ingezetenen van de werkkampen overgebracht naar doorvoerkamp Westerbork. In dezelfde nacht werden in Assen vrijwel alle nog achtergebleven Joden – de oudere mannen, vrouwen en jonge kinderen – door de politie uit hun huizen gehaald en eveneens naar Westerbork gebracht. Deze groep bestond uit 234 personen.[16]
Enkele Joden uit Assen waren al eerder weggevoerd en anderen, die probeerden onder te duiken maar werden gepakt, werden ook alsnog naar Westerbork gebracht. Vanuit Westerbork volgde deportatie naar concentratie- en vernietigingskampen. Alles bij elkaar zijn in deze kampen 389 Joden uit Assen vermoord. Van alle Joden die tijdens de bezetting in Assen woonachtig waren, overleefden 41 personen de oorlog, of door het overleven in een kamp, of door onder te duiken, of doordat zij gemengd gehuwd waren en daarmee vrijgesteld van deportatie.[17]

1. *Peter Romijn, Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting (Amsterdam: Balans, 2006), 50-57.*
2. *Robin te Slaa, Daar dit een immorele aanslag is. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed, 1940-1955 (Rijswijk: De Nieuwe Haagsche, 2017), 22-24.*
3. *Gras, Geschiedenis van Assen, 290.*
4. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 3823, brief burgemeester Bloemers aan het Departement van Binnenlandsche Zaken, 26 juni 1942.*
5. *Ibidem; NL-AsnDA, toegang 0145 Districts MC Assen, inv. nr. 8, verklaring burgemeester Bloemers 14 april 1945.*
6. *Provinciale Drentsche en Asser Courant 13-12-1946.*
7. *H.M. Luning, Gemeentepolitie Assen: van kersspelsoldaat tot regio-agent, 1714-1994 (Assen: Gemeentearchief Assen, 1994), 56.*
8. *Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 170-171.*
9. *Ridderbos, Kroniek van de Jodenvervolging te Assen, 12.*
10. *"Hartog van Staveren" op www.joodsmonument.nl (geraadpleegd 12-05-2021).*
11. *Drents Archief, Assen (NL-AsnDA). Toegang 0931 Gemeentepolitie Assen, inv. nr. 264, politierapport 3 augustus 1940.*
12. *NL-AsnDA, 0969 Secretariearchief gemeente Assen 1910-1965, inv. nr. 1719, aanmeldingsformulieren personen van Joodschen bloede.*
13. *NL-AsnDA, 0931, inv. nr. 264, politierapporten 3 juni en 23 juni 1941.*
14. *NL-AsnDA, 0931, inv. nr. 264, politierapport 23 maart 1941.*
15. *Ridderbos, Kroniek van de Jodenvervolging te Assen, 12.*
16. *Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 158.*
17. *Het getal 41 slaat op alle Joden die tijdens de bezetting in Assen woonachtig waren en de oorlog overleefd hebben, zie: Ridderbos, Kroniek van de Jodenvervolging*

Afbeelding 4: Vooroorlogs Assen gezien vanuit de Rolderstraat.

DE ROOF VAN JOODS BEZIT

Een onderdeel van het antisemitische beleid van de bezetter was de Joden hun sociaaleconomische positie volledig te ontnemen. Hieronder viel de roof en gedwongen verkoop van Joods bezit, bestaande uit onder meer financiële vermogens, effecten, kunstvoorwerpen en roerende en onroerende goederen. Net als bij alle anti-Joodse maatregelen werden er verordeningen afgekondigd, die systematisch en stapsgewijs steeds meer beperkingen aan de Joden oplegden.

Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart richtte in mei 1941 de stichting *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA)* op, die leiding gaf aan het beheer en de administratie van al het geroofde Joodse eigendom en tevens een persoonlijke spaarpot was van de rijkscommissaris. Onder de VVRA opereerden diverse instanties en bureaus, die zich met het beheer van verschillende soorten eigendom bezig hielden. Een van de belangrijkste was de roofbank Lippmann, Rosenthal en Co. (afgekort als Liro) aan de Sarphatistraat[1] in Amsterdam, die fungeerde als bewaarplaats en verkoopkantoor van geroofd Joods bezit. Deze bank werd opgericht naar aanleiding van de zogenaamde Eerste Liro-verordening van 8 augustus 1941. Deze VO bepaalde dat Joden hun vermogen boven de duizend gulden (later werd deze grens verlaagd) moesten overmaken naar een rekening bij de Liro. Joodse rekeninghouders kregen netjes ontvangstbewijzen en rekeningafschriften, maar zij waren hun vermogen kwijt. Bij de Tweede Liro-verordening van 21 mei 1942 werd de roof van Joods vermogen uitgebreid naar onder andere vorderingen op derden, zoals huren, pachten, hypotheekrente en daarnaast verzekeringen en rechten op zich in het buitenland bevindende vermogenswaarden en tot slot goud, zilver en waardevolle (kunst)voorwerpen.[2]

De roof van Joods bezit begon al vóór de Eerste Liroverordening, namelijk met de al eerder aangehaalde VO 41/1941 van 28 februari 1941 waarmee Joodse niet-commerciële verenigingen en stichtingen werden opgeheven. In Assen werden in elk geval de vermogens van drie Joodse stichtingen geroofd.[3] Het betrof effecten en tegoeden, die tijdens de bezetting terecht kwamen bij de Handel-Maatschappij H. Albert de Bary & Co. n.v. in Amsterdam. Deze bank was onderdeel van de Deutsche Bank en stond tijdens de bezetting geheel in dienst van de Duitse staat. Via een rechtsherstelprocedure zijn de effecten en tegoeden na de oorlog in elk geval deels teruggegeven, al kwam daar veel papierwerk bij kijken.[4]

Op 12 maart 1941 volgde VO 48/1941, waarmee het bedrijfsleven ‘gezuiverd’ werd. Alle Joodse ondernemingen waren sinds in november 1940 geregistreerd bij de *Wirtschaftsprüfstelle (WPS)*, wat beschouwd kan worden als het Duitse ministerie van economische zaken in het bezette Nederland, onder leiding van Hans Fischböck. Na de afkondiging van de verordening, die bekend kwam te staan als de verordening tot verwijdering van Joden uit het bedrijfsleven (arisering), kreeg de WPS de bevoegdheid om in Joodse ondernemingen bewindvoerders, *Verwalter* of *Treuhänder*, aan te stellen. Deze bewindvoerders hadden volledige beheers- en eigendomsrechten over alles wat de onderneming toebehoorde en kregen de vrije hand om de onderneming zelf te exploiteren, te verkopen of te liquideren.[5]

Ook in Assen kwamen de Joodse ondernemingen onder beheer te staan. Aangezien relatief veel Joden werkzaam waren in de handel en nijverheid was dit een ingrijpende verandering. Enkele ondernemingen werden overgenomen door bekenden, bijvoorbeeld een niet-Joodse compagnon[6], maar in de meeste

gevallen werd een NSB'er als bewindvoerder aangesteld. Izaak Jozef Wolf (1922-2003) vertelt in de documentaire *Een behoorlijke kille* over de dag dat de zaak waar zijn vader mede-eigenaar van was, de aardappel- en graanhandel Wolf en Ten Bosch aan de Rolderstraat 111, onder beheer werd gesteld door Egbert Spiker, een beruchte NSB'er uit Meppel. Toen Spiker de zaak binnenkwam zei hij: *"Ik ben jullie Verwalter geworden en ik wil jullie niet meer zien. Je krijgt ook niks meer en met jullie moeten ze de Zuiderzee dempen."* [7]

In maart 1942 stapte de Joodse goudsmid Waerdus Levie (1875 – Auschwitz 1942) naar de politie met het verhaal dat er een onbekende man in zijn zaak aan de Kanaalstraat 27 was geweest die goud- en zilverwerk had meegenomen. Een paar dagen later deelde de politie hem mee dat het ging om een vertegenwoordiger van de *Omnia Treuhandgesellschaft G.m.b.H.*, een Duits accountantskantoor dat zich bezighield met de liquidatie van Joodse ondernemingen. Omdat de zaak van Levie geliquideerd was, was er iemand gestuurd om beslag te leggen op de meest waardevolle inboedel *"zoodat blijkt dat geen strafbaar feit is gepleegd."* [8]

Op 27 mei 1941 werd VO 102/1941 afgekondigd, die bepaalde dat alle Joodse eigenaren van landbouwgronden hun grond moesten verkopen aan niet-Joden. Hier waren geen Duitse instanties bij betrokken, want de verkoop ging via regionale pachtbureaus, die onder het ministerie van Landbouw en Visserij vielen. Hoewel in Nederland slechts een klein deel van de Joden werkzaam was in de landbouwsector, waren er binnen de gemeente Assen, in het agrarische Drenthe, wel degelijk Joodse grondeigenaren die onder deze maatregel te lijden hadden.[9] In sommige gevallen kon vrijstelling van gedwongen verkoop worden gegeven, bijvoorbeeld als de percelen deel uitmaakten van het uitbreidingsplan van de gemeente.[10] Dit was in Assen ook het geval en voor in totaal 54 percelen werd vrijstelling aangevraagd.[11] De meeste van deze percelen werden echter alsnog verkocht.

Na de verenigingen, bedrijven en landbouwgronden was op 11 augustus 1941 het particuliere Joodse grondbezit aan de beurt. Op deze dag werd VO 154/1941 openbaar gemaakt, waarin stond dat alle stukken grond en de zich daarop bevindende bebouwingen van Joodse eigenaren onder beheer werden gesteld. Dit was inclusief allerlei andere onroerende rechten, zoals huur, recht van opstal, erfpacht en hypotheken.[12]

De registratie van particulier Joods vastgoed viel onder de verantwoordelijkheid van de *Niederländische Grundstückverwaltung (NGV)*. De NGV droeg het beheer van de percelen over aan onder andere het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) van NSB-makelaar Dirk Hidde de Vries. De ANBO stelde vervolgens weer eigen beheerders aan. Deze beheerders hadden, net als de *Verwalter* en *Treuhänder* bij de Joodse ondernemingen, volledige eigendomsrechten. Ze inden huren, zorgden voor hypotheken en verzekeringen en konden de percelen verkopen. De opbrengsten van huur en verkoop kwamen ten goede aan de VVRA. Dit was de spaarpot van de rijkscommissaris en het geld werd overgeboekt naar een rekening bij de Liro-roofbank.[13]

Kadastraal onderzoek heeft uitgewezen dat er in de gemeente Assen in totaal 393 percelen van Joodse eigenaren waren, inclusief landbouwgronden. Hiervan zijn 170 percelen tijdens de bezetting verkocht. De overige 223 percelen werden niet verkocht. Enkele van deze percelen waren ook niet geregistreerd bij de NGV. De reden hiervoor is niet duidelijk. Mogelijk zijn de betreffende percelen niet aangegeven en niet opgemerkt door controleurs. Dat een groot deel van de percelen van Joodse eigenaren niet is verkocht komt overigens overeen met de situatie in heel Nederland. In de bijlage is een overzicht opgenomen van alle percelen van Joodse Assenaren die tijdens de bezetting werden verkocht.

Bijna alle particuliere bebouwde percelen van Joodse eigenaren in Assen kwamen onder beheer te staan van het bijkantoor van de ANBO in Groningen. De overige stonden onder beheer van NSB-makelaar Koene Hamminga, maar veel verschil maakte dat niet, want deze Hamminga was directeur van het ANBO-kantoor in Groningen.[14] Hij was een van vele makelaars die tijdens de bezetting verdienden aan de verkoop van geroofd Joods vastgoed. Meestal werden huizen onder de marktwaarde verkocht. Kopers van Joodse huizen waren vaak NSB'ers. Zij hadden over het algemeen minder morele bezwaren tegen het aanschaffen van geroofd eigendom van Joden die op het moment van de transactie vaak al waren vermoord in een concentratie- of vernietigingskamp.

De roof van inboedels

Na de grootschalige deportaties van Joden in 1942 bleven hun huizen onbewoond achter met meubilair en al. In Assen hield de gemeentepolitie zich bezig met het verzegelen van de huizen en de opslag van de inboedels. Soms bleven de inboedels in de huizen zelf bewaard, maar soms bracht de politie meerdere inboedels onder in een grotere opslagruimte, bijvoorbeeld het pakhuis van de Joodse ijzerhandelaar Marcus de Jong aan de Molenstraat 42 en de kazerne aan de Vaart Z.Z. 33.[15]

In de loop van 1942 besloot de bezetter dat de achtergelaten inboedels ten goede moesten komen aan het Duitse rijk. Met name aan het oostfront en in Duitse steden die door geallieerde bombardementen waren getroffen was behoefte aan allerlei huisraad. De leiding over de inboedelroof werd toevertrouwd aan Alfred Rosenberg, Rijkscommissaris voor de bezette gebieden in het Oosten en invloedrijk Nazi-ideoloog. Rosenberg hield zich reeds bezig met de roof van Joodse cultuurgoederen – zoals kunst, bibliotheken en archieven – met zijn organisatie genaamd de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. De ERR kreeg aanvankelijk ook de leiding over de *Möbelaktion*, of *M-Aktion*, zoals de roof van Joodse inboedels in Nederland, België en Frankrijk genoemd werd, maar omdat dit nogal een omvangrijke klus bleek, werden er andere instanties bij betrokken. De inventarisatie van inboedels werd wel gedocumenteerd door de ERR. Deze documenten zijn via het archief van de Schade Enquête Commissie (SEC), waar Joden na de oorlog aanklopten om schade aan woningen en inboedels te verhalen, bewaard gebleven. Dit archief is digitaal te raadplegen.[16]

In het ERR-archief staan in totaal 39 adressen in Assen vermeld.[17] Voor de meeste adressen betreft het een inventarisatielijst, waarop in detail per kamer staat beschreven wat er werd aangetroffen: kasten, tafels stoelen, gordijnen, lampen, serviesgoed, bestek, kunst, levensmiddelen, speelgoed, boeken, gereedschap enzovoorts. Ook werd een schatting gemaakt van de waarde van de inboedel. Voor enkele adressen is er een *Abnahmeverzeichnis*, een bewijs van inbeslagname van de inboedel. Ook het pakhuis aan de Molenstraat 42 en de kazerne aan de Vaart Z.Z. 33, waar meerdere inboedels waren opgeslagen, staan op de lijst. Volgens een Duits bijschrift was bij de politie niet bekend wie de eigenaren van deze inboedels waren.[18]

Na de inventarisatie werden de woningen leeggehaald. In de volksmond werd het leeghalen van Joodse woningen 'pulsen' genoemd.[19] Dit was afgeleid van de firma Puls uit Amsterdam, een bedrijf dat zich veelvuldig bezighield met transport en opslag van Joodse inboedels. Ook in Assen was de term pulsen bekend.[20]

Veel Joden vertrouwden het niet om hun inboedel onbeheerd achter te laten. Daarom gaven zij spullen in bewaring bij niet-Joodse buren of vrienden of andere personen die zij vertrouwden, de zogenaamde bewariërs (ariërs die iets bewaarden).[21] Het ging om geld, waardevolle spullen en meubelen, maar ook om kleding en etenswaren die op deze wijze aan de inboedelroof ontkwamen. Helaas bleken deze bewariërs lang niet altijd zo betrouwbaar te zijn. Na de bevrijding waren er veel bewariërs die weigerden spullen terug te geven of beweerden dat ze het niet meer hadden of nooit gekregen hadden, terwijl de Joodse eigenaar het soms door het raam in het huis van de bewariër kon zien staan. Dit soort gevallen waren er ook in Assen bekend, een voorbeeld komt in het volgende gedeelte ter sprake.

1. *De bank had dezelfde naam als een bestaande Joodse bank aan de Nieuwe Spiegelstraat in Amsterdam, wat geheel paste in de Duitse tactiek van misleiding om Joden makkelijker over te halen hun vermogens over te schrijven.*
2. *Gerard Aalders, Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999), 201-202.*
3. *Het betrof de stichtingen Thalmud Thora (voor verzorging van religieuze bijeenkomsten in de synagoge), Ohawé Emeth (begrafenisvereniging) en Bikdei Koudesj (voor onderhoud van het interieur van de synagoge).*
4. *NL-AsnDA, 0436 Nederlandsch Israelitische Gemeente te Assen.*
5. *Aalders, Roof, 136.*
6. *In Assen bijvoorbeeld makelaar Wolter Koops, die al jaren samenwerkte met de Joodse makelaar Jozef Hiegentlich.*
7. *NL-AsnDA, DAVA, nr. 3546, Een behoorlijke kille.*
8. *NL-AsnDA, 0931, inv. nr. 265, politierapporten 9 en 11 maart 1942.*
9. *Voor de provincie Drenthe zijn er 177 dossiers van gedwongen verkoop van Joodse landbouwgronden bekend (het totaal in Nederland bedroeg 1129), zie Vos en Ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 38.*
10. *Vos en Ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 16.*
11. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 1718.*
12. *Aalders, Roof, 144.*
13. *Idem, 145.*
14. *Nieuwsblad van het Noorden 27-03-1947.*
15. *NL-AsnDA, 0931, inv. nr. 265, politierapporten 11 december 1942 en 25 maart 1943.*
16. *NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam (NL-AsdNIOD). Toegang 093a. Einsa tzstab Reichsleiter Rosenberg. Voor Assen zie inventarisnummer 84, scan nummer 20 – 81, zie www.archieven.nl zoekterm Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.*
17. *Zie bijlage 2 achterin het rapport.*
18. *NL-AsdNIOD, 093a. inv. nr. 84, scan nr. 77/78. Op dit document wordt gesproken van een Marechausseekaserne, maar dit is een fout van de Duitse auteur. De marechausseekazerne in Assen zat namelijk aan de Beilerstraat. De kazerne aan de Vaart Z.Z. 33 is de Johan Willem Frisokazerne.*
19. *Aalders, Roof, 229.*
20. *Interview Sam Stern, 2002.*
21. *Aalders, Berooid, 337.*

Afbeelding 5: De Rolderstraat in vooroorlogs Assen. Links is onder meer de winkel van de Joodse antiquair Aron Leip (zich noemende Vos) te zien.

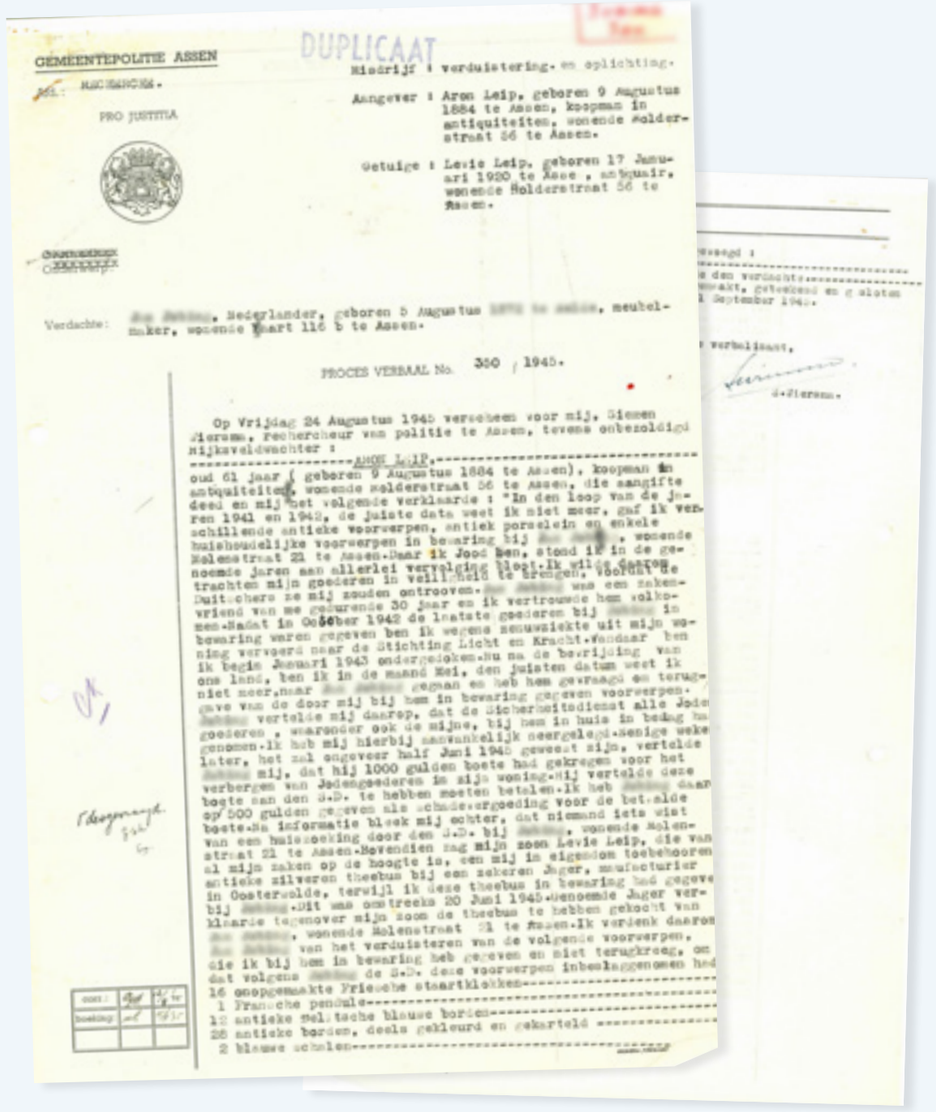
TERUGKEER IN DE SAMENLEVING EN DE HOUDING VAN DE OVERHEID

Voor de Joden die de oorlog overleefd hadden was het geen gemakkelijke opgave om hun leven weer op te pakken. Het rigoureuze antisemitische beleid van de bezetter had veel verwoest: veel familieleden, vrienden en kennissen waren vermoord. De Joodse overlevenden bevonden zich na de oorlog in een maatschappelijk zwakke positie, niet alleen op sociaal-economisch, maar zeker ook op emotioneel gebied. Over het algemeen werden zij bovendien niet bepaald hartelijk ontvangen bij hun terugkeer naar Nederland en in hun oude woonplaatsen. Niet-Joodse landgenoten hadden vaak (nog) geen besef van wat de Joden hadden moeten doorstaan. Het altijd al bestaande milde antisemitisme had tijdens de oorlog een opleving gekregen.[1] Hoewel het na verloop van tijd weer afnam, waren antisemitische uitingen in de periode vlak na de bevrijding extra schrijnend.

Over het algemeen had men niet verwacht dat de Joden terug zouden keren. Degenen die economisch profijt hadden getrokken uit het vertrek van de Joden, bijvoorbeeld door een Joodse zaak over te nemen, een Joods huis te kopen of door geld en goederen in bewaring te nemen, waren in veel gevallen allerminst verheugd met de terugkeer van de Joden.[2] Sommigen zeiden zelfs hardop tegen een Jood dat het jammer was dat hij niet was vergast, zoals Abraham van Moppis, de man van de Assense Alida Cohen (26-7-1917) meemaakte toen hij terugkeerde naar Amsterdam.[3] Overigens had deze houding van bewariërs en oorlogskopers niet alleen te maken met antisemitisme, maar zeker ook met egoïsme en materialisme.[4]

Assen werd bevrijd op 13 april 1945. De weinige Joodse Assenaren die de oorlog hadden overleefd en terugkeerden naar hun oude woonplaats, werden geconfronteerd met de enorme schade die de Joodse gemeenschap tijdens de bezetting had opgelopen. Zij zagen dat er vrijwel niets meer over was van hun leven van voor de oorlog. Hun huizen waren overhoop gehaald, de inboedels verdwenen en vaak woonden er andere mensen. De synagoge was bovendien leeggeroofd en werd gebruikt als opslagplaats voor meubels. Op de Joodse begraafplaats graasden schapen.[5] Er wachtte de Joden geen warm welkom. Dat blijkt onder meer uit de interviews met leden van Joodse gemeenschap uit Assen in de documentaire *Een behoorlijke kille* en de persoonlijke herinneringen die zijn opgetekend in het boek *De Joodse gemeente Assen*.[6] De geïnterviewden die iets zeggen over de bevrijding en de naoorlogse periode, zijn overwegend negatief over (het gebrek aan) opvang, de houding van de overheid en reacties uit de samenleving. Daan Gans vertelt bijvoorbeeld dat men in Assen over het algemeen niet zo blij was met de Joden die terugkwamen. Velen van hen hadden namelijk goederen en dergelijke bij anderen ondergebracht, maar die waren inmiddels verdwenen.[7]

Bewariërs waren na de oorlog wettelijk verplicht de hun toevertrouwde Joodse eigendommen aan te geven, maar wie dat niet deed had weinig te vrezen. Zeker als de oorspronkelijke eigenaar was vermoord, vaak met zijn hele gezin, was de kans groot dat niemand ooit vragen ging stellen over de eigendommen.[8] Voor erfgenamen was het bovendien niet eenvoudig om met bewijslast te komen dat goederen hun toebehoorden, helemaal als het ging om zaken als kleding en meubilair. Zelfs als de oorspronkelijke eigenaar terugkeerde, waren bewariërs regelmatig onwelwillend de eigendommen te retourneren.

GEMEENTEPOLITIE ASSEN

DUPLICAAT

PRO JUSTITIA

Misdrijf : verduistering- en oplichting.

Aangever : Aron Leip, geboren 9 Augustus 1884 te Assen, koopman in antiquiteiten, wonende Molderstraat 56 te Assen.

Getuige : Levie Leip, geboren 17 Januari 1920 te Assen , antiquair, wonende Molderstraat 56 te Assen.

Verdachte: [redacted], Nederlander, geboren 5 Augustus [redacted] te [redacted], meubelmaker, wonende Kwart 116 b te Assen.

PROCES VERBAAL No. 350 / 1945.

Op Vrijdag 24 Augustus 1945 verscheen voor mij, Siemen Dierema, rechercheur van politie te Assen, tevens onbezoldigd hijkavaldmachter :

ARON LEIP,

oud 61 jaar (geboren 9 Augustus 1884 te Assen), koopman in antiquiteiten, wonende Molderstraat 56 te Assen, die aangifte deed en mij het volgende verklaarde : "In den loop van de jaren 1941 en 1942, de juiste data weet ik niet meer, gaf ik verschillende antieke voorwerpen, antiek porselein en enkele huishoudelijke voorwerpen in bewaring bij [redacted], wonende Molenstraat 21 te Assen.Daar ik Jood ben, stond ik in de genoemde jaren aan allerlei vervolging bloot.Ik wilde daarom trachten mijn goederen in veiligheid te brengen, doordat de Duitschers ze mij zouden ontrooven. [redacted] was een zakenvriend van me gedurende 30 jaar en ik vertrouwde hem volkomen.Sinds in October 1942 de laatste goederen bij [redacted] in bewaring waren gegeven ben ik wegens zenuwziekte uit mijn woning vervoerd naar de Stichting Licht en Kracht.Vandaar ben ik begin Januari 1943 ondergedoken.Nu na de bevrijding van ons land, ben ik in de maand Mei, den juisten datum weet ik niet meer,naar [redacted] gegaan en heb hem gevraagd en teruggave van de door mij bij hem in bewaring gegeven voorwerpen. [redacted] vertelde mij daarop, dat de Sicherheitsdienst alle Joden goederen , waaronder ook de mijne, bij hem in huis in beslag genomen.Ik heb mij hierbij aanvankelijk neergelegd.Eenige weke later, het zal ongeveer half Juni 1945 geweest zijn, vertelde [redacted] mij, dat hij 1000 gulden boete had gekregen voor het verbergen van Joodsgoederen in zijn woning.Hij vertelde deze boete aan den S.D. te hebben moeten betalen.Ik heb [redacted] daarop 500 gulden gegeven als schadevergoeding voor de betaalde boete.Na informatie bleek mij echter, dat niemand iets wist van een huiszoeking door den S.D. bij [redacted], wonende Molenstraat 21 te Assen.Bovendien zag mijn zoon Levie Leip, die van al mijn zaken op de hoogte is, een mij in eigendom toebehooren antieke zilveren theebus bij een zekeren Jager, manufacturier in Oosterwolde, terwijl ik deze theebus in bewaring had gegeven bij [redacted].Dit was omtreeks 20 Juni 1945.Genoemde Jager verklaarde tegenover mijn zoon de theebus te hebben gekocht van [redacted], wonende Molenstraat 21 te Assen.Ik verzoek daarom [redacted] van het verduisteren van de volgende voorwerpen, die ik bij hem in bewaring heb gegeven en niet terugkreeg, en dat volgens [redacted] de S.D. deze voorwerpen inbeslaggenomen had

16 ongepaarmakte Friesche staartklokken
1 Fransche pendule
12 antieke Delftsche blauwe borden
26 antieke borden, deels geschilderd en gekarteld
2 blauwe schalen

Afbeelding 6: Proces-verbaal van Aron Leip (zn Vos) en zijn zoon Levi (Lé) Leip (zn Vos), opgesteld tegen de persoon bij wie Aron Leip spullen in bewaring had gebracht

Aron Leip (zich noemende Vos)

In Assen had de Joodse antiquair Aron Leip (zn Vos) meubels en waardevolle voorwerpen in bewaring gegeven bij een meubelmaker die hij vertrouwde en met wie hij al dertig jaar zaken deed. Leip overleefde de oorlog in onderduik. Zijn vrouw, Grietje Magnus, werd vermoord in Auschwitz. Na de bevrijding kreeg Leip slechts een deel van zijn goederen die hij in bewaring had gegeven terug. De meubelmaker beweerde dat de rest in beslag was genomen door de Duitsers en dat hij bovendien een boete van duizend gulden had moeten betalen. Dat bewoog Leip ertoe om aan hem vijfhonderd gulden te vergoeden. Toen de zoon van Leip, Lé Vos, later een antieke zilveren theebus van zijn vader in de woning van iemand anders zag staan, kreeg hij argwaan. Het bleek dat de meubelmaker de goederen verkocht had. Nooit was iets door de Duitsers in beslag genomen en ook had hij nooit een boete gekregen. Leip deed aangifte bij de politie en de meubelmaker bekende schuld. Omdat de beide partijen onderling tot een oplossing kwamen werd hij niet vervolgd.[9]

Dit is slechts één voorbeeld uit velen. In de politierapporten worden meerdere gevallen beschreven waarin een Joodse eigenaar zijn of haar in bewaring gegeven eigendommen niet vrijwillig terugkreeg. De politie verrichte op het verzoek van Joodse eigenaren een aantal keer huiszoekingen, waarbij nog wel eens wat achtergehouden goederen boven water kwamen.[10] Natuurlijk waren er ook betrouwbare bewariërs, zoals de tandarts A.P. Bollaart, die netjes een bij hem in bewaring gegeven pakket teruggaf waar tienduizend gulden in bleek te zitten.[11] Hoewel er geen exacte cijfers bekend zijn, mag aangenomen worden dat het grootste deel van het in bewaring gegeven Joodse eigendom nooit is geretourneerd aan de rechthebbenden of hun erfgenamen.[12]

Houding van de overheid

In het door oorlog verwoeste Nederland overheerste in de eerste periode na de bevrijding een toestand van chaos en schaarste. Om de meest nijpende problemen het hoofd te kunnen bieden kwam het dagelijks bestuur aanvankelijk in handen van het *Militair Gezag (MG).*[13]

Het MG was verantwoordelijk voor alle taken die normaal gesproken door de civiele overheid werden uitgevoerd, waaronder de opvang van Joden die uit het buitenland terugkeerden naar Nederland. Die opvang is door veel Nederlandse Joden negatief ervaren en onder meer omschreven als bureaucratisch, kil en afwerend.[14] De houding van de overheid en het MG was zonder meer zakelijk. Gebrek aan geschoold personeel (op traumagebied), het grote aantal slachtoffers en de enorme omvang en complexiteit van de problemen die met schaarse middelen moesten worden opgelost maakten het moeilijk om aan slachtoffers persoonlijke aandacht te schenken.[15]

Er moet echter ook rekening gehouden worden met de overheersende mentaliteit bij de overheid anno 1945. In die tijd was een pragmatische houding, gericht op bestuurlijke continuïteit, kenmerkend voor overheidsorganen.[16] Tijdens de bezetting had de overheid immers meegewerkt met het uitvoeren van de verordeningen van de bezetter en na de bevrijding wilde men de draad van voor de oorlog zo snel mogelijk weer oppakken. De nadruk lag vooral op de wederopbouw en het herstel van de economie. De belangen van oorlogsslachtoffers en zeker die van Joodse oorlogsslachtoffers, waren daaraan ondergeschikt.[17] Dit had niets zozeer te maken met antisemitisme, maar meer met desinteresse.
De Joden waren door de oorlog gereduceerd tot een minieme bevolkingsgroep en daarom was er, ook vanuit politiek en electoraal oogpunt, weinig belangstelling voor hen.[18]

Daarbij kwam dat de overheid een gelijkheidsbeginsel hanteerde ten aanzien van oorlogsslachtoffers, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen Joden en niet-Joden. Men ging ervan uit dat onderscheid maken de kloof tussen Joden en niet-Joden zou vergroten en antisemitisme in de hand zou werken.[19] Ook was onderscheid maken een fundamenteel aspect geweest van het beleid van de bezetter en na de bevrijding wilde men dit beleid, in wat voor vorm dan ook, niet voortzetten. Er heerste een soort nationalisme, waarin iemand in de eerste plaats Nederlander óf buitenlander was. Joden vielen als het ware tussen wal en schip, want er werd alleen naar hun nationaliteit gekeken. Zij werden na de oorlog behandeld als Nederlanders, terwijl zij tijdens de oorlog als Jood vervolgd waren. Duitse Joden die in Nederland verbleven werden zelfs als vijanden beschouwd en zij moesten zelf maar zien te bewijzen dat ze die status niet verdienden. Destijds werd deze gedachtegang breed geaccepteerd en was er in elk geval geen systematisch protest tegen het gelijkheidsbeginsel.[20] Dat hiermee voorbij werd gegaan aan het gegeven dat Joden de oorlog totaal anders hadden ervaren dan niet-Joden werd pas in de jaren negentig breed erkend.[21]

Afbeelding 7: *De familie Stern wandelend aan de Markstraat. Jenny Stern is helemaal links te zien. Het andere kind is haar zus Hetty (1923-1970). Haar ouders Abraham Aron Stern en Frouwien Magnus en het jongere zusje Leny Louïse werden vanuit Kamp Westerbork op 20 april 1943 op transport gesteld naar vernietigingskamp Sobibor waar ze enkele dagen later werden vermoord.*

Jenny Stern

Niet alleen tijdens de oorlog, maar ook na de bevrijding zijn er nog veel Joodse eigendommen verdwenen. Dat ondervond Jenny Stern (1926-2020) toen ze terugkeerde naar de kledingzaak van haar vader, Abraham Arön Stern (1893 – Sobibor 1943), aan de Markstraat 9-11. De winkel was in 1942 op last van de bezetter onder beheer gekomen van een *Verwalter*, de NSB'er Gerrit de Haan. Deze was na de bevrijding nog in de winkel bezig spullen weg te halen. Ook andere winkeliers in Assen en het Rode Kruis namen zomaar kleding en andere goederen mee. Jenny Stern zag bij een winkelier dat er van onder de toonbank ondergoed met het merk A.A. Stern, dat haar vader in zijn kleding naaide, verkocht werd. Toen ze zelf samen met een vriend kleding uit de zaak van haar vader haalde, moest ze op het politiebureau komen omdat ze beschuldigd werd van diefstal. Uiteindelijk liep het met een sisser af.[22] In een interview heeft Jenny Stern naar aanleiding hiervan gezegd dat het na de oorlog erger was dan in de oorlog.[23]

De gemeente Assen en de Joodse gemeenschap na de oorlog

De gemeente Assen week niet af van het algemene beeld dat hierboven wordt geschetst. Het kleine groepje Joden dat terugkeerde naar de stad kreeg weinig aandacht en na de bevrijding wilde men zo snel mogelijk weer op de oude voet verder gaan. De oorlog werd beschouwd als een onderbreking, geen breekpunt.[24] De NSB-burgemeester Harm Boelems en NSB-wethouder Anton Christiaan Willem Groenewegen werden gearresteerd en kregen respectievelijk viereneenhalf en negen jaar gevangenisstraf. Johan Bothenius Lohman werd in ere hersteld in de functie van burgemeester en zat op 15 november 1945, voor de eerste keer in vier jaar, weer een vergadering van de gemeenteraad voor. In deze vergadering werd stilgestaan bij de bezettingsjaren, maar voornamelijk ook naar de toekomst gekeken. Burgemeester Lohman hield een toespraak waarin hij sprak over de plicht om nu *"[...] eendrachtig samen te werken aan den opbouw van ons dierbare vaderland. Wij zullen daarbij niet moeten zoeken naar dat wat ons verdeelt, maar naar dat wat ons vereenigt."*

Lohman schonk wel enige aandacht aan de slachtoffers van de bezetting. In het bijzonder benoemde hij een aantal personen die in overheidsdienst waren, waaronder *"[...] de Joodsche slachtoffers Mathijsse, Kropveld en de Vries van wie wij het ergste vreezen." Vervolgens sprak de burgemeester: "Behalve deze menschen zijn ook nog verschillende andere ingezetenen te betreuren, onder wie Joden die onder de bitterste omstandigheden zijn weggevoerd en van wie wij wel niemand zullen terugzien."*[25] Nadien is er in de gemeenteraad nooit meer over de Joden gesproken.[26]

Stichting tot behartiging van Joodse belanagen

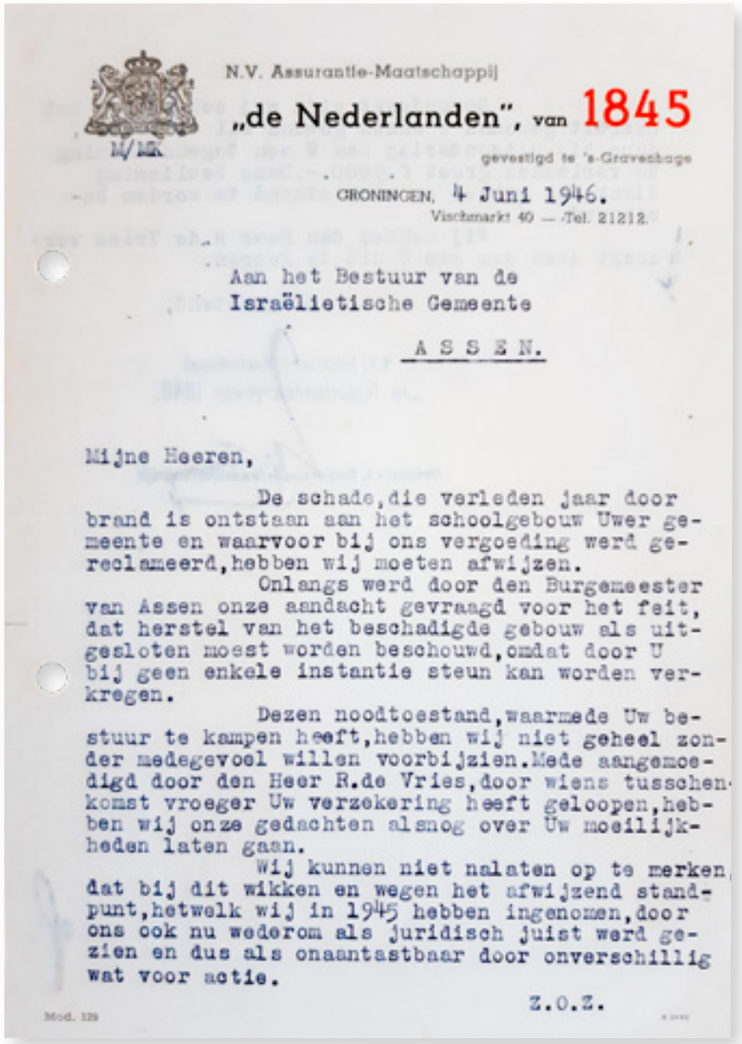
Op 31 mei 1945 hief Donald Johan Kuenen, commandant namens het MG van het district Assen, de liquidatie van de Nederlands Israëlitische Gemeente Assen op.[27] Hiermee had Assen weer formeel een Joodse gemeente. Eén dag later, op 1 juni 1945, richtte een aantal Joodse Assenaren die de oorlog hadden overleefd een lokale stichting op. Deze *Stichting tot behartiging van Joodsche belangen* had als doel *"[...] het behartigen van de belangen van weggevoerde Joden, speciaal door te zorgen voor het opsporen van haar eigendommen, het op zich nemen van bewindvoering en voorts alles wat daartoe kan bijdragen in den ruimsten zin."* [28]

De ondertekenaars van het oprichtingsdocument waren Mozes Salomon Boekbinder, Meinhard Jacob Gans, Levie Leezer, Levie Leip (z.n. Vos) en David (Daan) Gans. Meinhard Jacob Gans, eigenaar van de Schoenenzaak aan de Varkensmarkt 1, was de eerste tien jaar voorzitter. Hij was onder meer verantwoordelijk voor de correspondentie met de verschillende overheidsinstanties, banken, notarissen en verzekeringsmaatschappijen die betrokken waren bij het rechtsherstel van eigendommen van de Nederlands-Israëlitische Gemeenschap in Assen. Ook trad Gans op als bewindvoerder voor een groot deel van de Joden uit Assen die waren vermoord tijdens de oorlog.[29]

Een van de eerste taken die de stichting op zich nam was het beheren van het vastgoed van de Joodse gemeente: de synagoge, de begraafplaats en de Joodse school. In de Joodse school was op 12 mei 1945 brand uitgebroken nadat kinderen er met vuur hadden gespeeld. Het gebouw raakte zwaar beschadigd.

Verzekeringsmaatschappij De Nederlanden van 1845 weigerde een schadevergoeding uit te keren, omdat de premie tijdens de oorlogsjaren niet was betaald.[30] De Israëlitische gemeente liet het er niet bij zitten en nam een advocaat in de arm, mr. M. Levie uit Groningen. Ook burgemeester Bothenius Lohman bemoeide zich met de kwestie en wees de verzekeringsmaatschappij op het feit dat de Joodse gemeenschap bij geen enkele instantie steun kon vinden, waardoor het schoolgebouw niet meer hersteld kon worden. In juni 1946 keerde de verzekering alsnog een bedrag van vijfduizend gulden uit, weliswaar bij hoge uitzondering. In de bijbehorende brief schrijft De Nederlanden van 1845: *"Dezen noodtoestand, waarmede Uw bestuur te kampen heeft, hebben wij niet geheel zonder medegevoel over het hoofd willen voorbijzien. [...] Wij kunnen niet nalaten op te merken, dat bij dit wikken en wegen het afwijzend standpunt, hetwelk wij in 1945 hebben ingenomen, door ons ook nu wederom als juridisch juist werd gezien en dus als onaantastbaar door onverschillig wat voor notie."*[31]

De gemeente Assen had er ook belang bij dat het schoolgebouw opgeknapt werd. In dezelfde periode dat het conflict met de verzekeringsmaatschappij speelde, was de gemeente in gesprek met de Israëlitische gemeente om het schoolgebouw te huren voor eigen gebruik. In september 1947 werd een huurovereenkomst gesloten.

N.V. Assurantie-Maatschappij

„de Nederlanden", van 1845

gevestigd te 's-Gravenhage

GRONINGEN, 4 Juni 1946.

Visschersmarkt 40 — Tel. 21212.

Aan het Bestuur van de
Israëlietische Gemeente

A S S E N.

Mijne Heeren,

De schade,die verleden jaar door brand is ontstaan aan het schoolgebouw Uwer gemeente en waarvoor bij ons vergoeding werd gereclameerd,hebben wij moeten afwijzen.

Onlangs werd door den Burgemeester van Assen onze aandacht gevraagd voor het feit, dat herstel van het beschadigde gebouw als uitgesloten moest worden beschouwd,omdat door U bij geen enkele instantie steun kan worden verkregen.

Dezen noodtoestand,waarmede Uw bestuur te kampen heeft,hebben wij niet geheel zonder medegevoel willen voorbijzien.Mede aangemoedigd door den Heer R.de Vries,door wiens tusschenkomst vroeger Uw verzekering heeft geloopen,hebben wij onze gedachten alsnog over Uw moeilijkheden laten gaan.

Wij kunnen niet nalaten op te merken, dat bij dit wikken en wegen het afwijzend standpunt,hetwelk wij in 1945 hebben ingenomen,door ons ook nu wederom als juridisch juist werd gezien en dus als onaantastbaar door onverschillig wat voor actie.

Z.O.Z.

Mod. 129

Afbeelding 8: *Brief van de N.V. Assurantiemaatschappij "de Nederlanden" van 1845 aan de Joodse gemeente te Assen over de schade aan de Joodse school.*

De gemeente Assen zou voor 460 gulden per jaar voor een periode van tien jaar het gebouw huren van de Israëlitische gemeente en het opknappen voor ongeveer achtduizend gulden, waaraan de Israëlitische gemeente de vijfduizend gulden die zij van de verzekering had ontvangen bijdroeg.[32] Voor de synagoge kon het bestuur van de Joodse gemeente na de bevrijding geen doel vinden.

Er waren niet genoeg leden noch de middelen om diensten te kunnen organiseren. In 1947 zag het bestuur zich daarom genoodzaakt de synagoge eerst te verhuren en daarna te verkopen aan de Gereformeerde Kerk, waardoor het gebouw omgedoopt werd tot de Bethelkerk. Binnen de Joodse gemeenschap lag het verlies van de synagoge zeer gevoelig.[33]

1. *Evelien Gans, "Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden. Antisemitische stereotyperingen in bevrijd Nederland", in Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale Verschillen, Conny Kristel ed. (Amsterdam: Bert Bakker, 2002), 313-353; Dienke Hondius, "Antisemitisme in Nederland, vlak na de bevrijding: een onderzoek naar negatieve reacties van niet-Joden op terugkerende Joden in de zomer van 1945", ICODO-info 6, no. 3 (oktober 1989); Aalders, Berooid, 357.*
2. *Lipschits, De kleine Sjoa, 190.*
3. *NL-AsnDA, DAVA, nr. 3546, Een behoorlijke kille.*
4. *Aalders, Berooid, 356.*
5. *H.M. Luning, "Geen bevrijding: De terugkeer van de Joodse Assenaren", Asser Historisch Tijdschrift 5, no. 1 (maart 1995), 45.*
6. *NL-AsnDA, DAVA, nr. 3546, Een behoorlijke kille; Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 172-191.*
7. *NL-AsnDA, DAVA, nr. 3546, Een behoorlijke kille.*
8. *Aalders, Berooid, 337.*
9. *Nl-AsnDA, 0931, inv. nr. 606, proces verbaal no. 350, getekend 1 september 1945.*
10. *NL-AsnDA, 0931, inv. nr. 266, politierapporten 25 juli en 9 september 1945.*
11. *H.M. Luning, "Geen bevrijding. De terugkeer van de joodse Assenaren", Asser Historisch Tijdschrift 1 (1995), 47; NL-AsnDA, DAVA, nr. 3546, Een behoorlijke kille.*
12. *Aalders, Berooid, 337.*
13. *D.C.L. Schoonoord, "Het 'Circus Kruls': Militair Gezag in Nederland, 1944-1946", Militaire Spectator 179, no. 5 (2010), 265-276.*
14. *Lipschits, De kleine sjoa, 191.*
15. *Schoonoord, "Militair Gezag in Nederland", 271.*
16. *Raymund Schütz, "Het moeizame rechtsherstel inzake 'Joods' onroerend goed", Onderzoek uitgelicht 6, no. 1 (juli 2017), 30-34.*
17. *Wouter Veraart, "Two rounds of postwar restitution and dignity restoration in the Netherlands and France", Law & Social Inquiry 41 no. 4 (2016), 961; Lipschits, De kleine sjoa, 72-73, 191; Aalders, Berooid, 365.*
18. *Aalders, Berooid, 356.*
19. *Gans, "Vandaag hebben ze niets – maar morgen hebben ze weer tien gulden."*
20. *Aalders, Berooid, 148.*
21. *Veraart, "Two rounds of postwar restitution", 960.*
22. *Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 174-175.*
23. *Interview met Jenny Stern, Dagblad van het Noorden, 15 april 2020.*
24. *Gras, Geschiedenis van Assen, 294.*
25. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 30, vergadering gemeenteraad 15 november 1945, blz. 3.*
26. *Hiervoor zijn de gemeenteraadsnotulen van 1945 tot 1955 doorgenomen.*
27. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 2, besluit Militair Gezag, 31 mei 1945; K. Bakker en J. Meyer, "Levensbericht D.J. Kuenen", Levensberichten en herdenkingen (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1996), 61-74.*
28. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 2, oprichtingsverklaring Stichting tot behartiging van Joodsche belangen, 1 juni 1945.*
29. *Luning, "Geen bevrijding," 47.*
30. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 2, afschrift N.V. Assurantie-Maatschappij "de Nederlanden" van 1845, 11 juli 1945.*
31. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 2, brief N.V. Assurantie-Maatschappij "de Nederlanden" van 1845, 4 juni 1946.*
32. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 2, brief gemeente Assen aan M.J. Gans, 22 oktober 1946; afschrift huurovereenkomst 25 september 1947.*
33. *Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 197-198.*

Afbeelding 9: Huize Tetrode aan de Brink 8 te Assen rond 1955. Van 1930 tot 1995 was dit het gemeentehuis van Assen.

HUISVESTINGSPROBLEMATIEK EN BILLIJKHEIDSRECHTSPRAAK

Een van de meest nijpende problemen in Nederland vlak na de bevrijding was het tekort aan woonruimte. Hoewel Assen relatief ongeschonden door de oorlog was gekomen en er geen grote verliezen aan de woningvoorraad waren toegebracht, was ook hier sprake van een huisvestingsprobleem. Tijdens de oorlog had de nieuwbouw van woningen volledig stil gelegen en de bestaande woningvoorraad was niet voldoende om vluchtelingen en repatrianten comfortabel onderdak te kunnen bieden. In 1945 waren er in Assen tussen de vijf- en zeshonderd aanvragen voor woonruimte in behandeling.[1]

Kort na de bevrijding konden er zelfs tijdelijk geen aanvragen meer worden ingediend, want *"Het aantal aanvragen om een woning is zoo groot geworden, dat het afwikkelingsbureau ten stadhuize geen aanvragen meer in behandeling kan nemen."*[2] Daarbij kwam dat er in Assen, omdat het de provinciehoofdstad was, allerlei openbare diensten en rijkskantoren ten behoeve van de wederopbouw van Drenthe werden gevestigd, waarvan het personeel gehuisvest moest worden. Daarnaast was er een omvangrijk garnizoen en een groot aantal militairen moest uit nood in particuliere woningen worden ondergebracht.
De gemeenteraad was van mening dat Assen als relatief kleine provinciale hoofdstad onevenredig zwaar werd belast met huisvestingseisen voor openbare diensten. In 1947 deden B&W hierover schriftelijk beklag bij een commissie van de rijksoverheid, maar dit leidde niet tot oplossingen.[3]

De Nederlandse regering werkte tijdens de bezetting vanuit Londen al aan maatregelen om het tekort aan woonruimte het hoofd te kunnen bieden. Op 11 september 1944 werd het Vorderingsbesluit Woonruimte ingevoerd, waarmee burgemeesters de bevoegdheid kregen ten behoeve van de burgerbevolking woonruimte te vorderen.[4]
Een vordering kon zijn voor gehele woningen, gedeelten van woningen of een verplichting tot inkwartiering. Mensen die vanwege de oorlog geen woning ter beschikking hadden, rijksambtenaren en personen met een belangrijk beroep voor wie het noodzakelijk was in een bepaalde gemeente te wonen kregen voorrang bij het vorderen van woonruimte.

In gemeenten waar het woningtekort zeer nijpend was, was inschikken soms onvermijdelijk en kon het voorkomen dat de bewoners van een huis plaats moesten maken voor mensen die de woonruimte harder nodig hadden.[5]

In Assen gold een aanmeldplicht voor vrije woonruimte, wat inhield dat eigenaars en bewoners van woningen aangifte moesten doen van woonruimte die leeg stond of op korte termijn vrij zou komen.
De gemeente ging na wie er in aanmerking kwam voor de betreffende woonruimte en wees die vervolgens aan diegene(n) toe.[6]

Daan Gans

Toen Daan Gans na de bevrijding uit onderduik terugkeerde naar zijn ouderlijk huis, de schoenenzaak aan de Varkensmarkt 1, trof hij er een grote bende aan. Er was een soort volkse boekhandel vol nationaalsocialistische lectuur en op de bovenverdieping lagen Duitse uniformen. Terwijl hij door de woning liep, kwam er een ambtenaar van de gemeente binnen. Hij sommeerde Gans onmiddellijk het pand te verlaten, omdat de gemeente nog moest bepalen wie er in mocht wonen. Gans had echter nog een revolver bij zich, omdat hij zijdelings betrokken was geweest bij het verzet. Hij zei toen tegen de gemeenteambtenaar: *"Als je niet gauw maakt dat je wegkomt dan schiet ik je voor je kop."* Daarna mocht Gans blijven en heeft hij verder geen last meer gehad.[7]

De bevoegdheid tot vorderen

Tot 4 maart 1946, toen de Bijzondere Staat van Beleg werd opgeheven, was het Militair Gezag (MG) formeel de hoogste autoriteit in Nederland. In principe liet het MG wel zoveel mogelijk over aan de civiele instanties, zoals blijkt uit een bekendmaking van 2 april 1945:

"Zoolang de bestuurstaak op normale wijze door het Burgerlijk gezag kan worden verricht, treedt het militair gezag zoo weinig mogelijk op. Het houdt zich op den achtergrond, om dan van haar bijzondere bevoegdheden gebruik te maken, wanneer tengevolge van buitengewone omstandigheden sneller en krachtiger moet worden ingegrepen dan de burgerlijke bestuursbevoegdheden mogelijk maken." [8]

Ten aanzien van vorderingen achtte het MG zich, in ieder geval in Drenthe, genoodzaakt in te grijpen. Het bleek namelijk dat er door de Binnenlandse Strijdkrachten rechtstreeks roerende en onroerende goederen gevorderd werden, zonder goedkeuring van het MG. Het MG benadrukte daarom dat *"Alle vorderingen ten behoeve van de B.S. dienen te geschieden door het Mil. Gezag."* [9] Op 25 april 1945 verscheen er een bericht in de Provinciale Drentsche en Asser Courant met de mededeling dat *"[...] alle vorderingen door [het Militair Gezag] dienen te geschieden. Alleen dit Gezag is tot vorderen gerechtigd. Het geldt zoowel ten aanzien van geallieerde instanties als voor binnenlandsche strijdkrachten."* [10]

Sam en Truus Stern

Samson (Sam) Stern (1919-2004) kreeg bij zijn terugkeer naar Assen onderdak bij vrienden. In een interview uit 2002 vertelt hij dat hij volledig afhankelijk was van deze mensen *"Want voor de rest is van opvang geen sprake. Noch [...] de gemeente, noch de staat heeft ooit iets gedaan om je op te vangen. Echt niet."* Stern kon niet terecht in zijn eigen huis aan de Markt 13. De benedenverdieping, waar van oorsprong de dansschool van zijn ouders zat, stond vol met meubels van NSB'ers. Op de eerste vierdieping woonde een getrouwd stel dat uit hun eigen huis was gezet. Op zolder lagen kinderen van NSB'ers in het stro. Om zijn huis terug te kunnen krijgen moest Stern naar het lokale kantoor van het Nederlands Beheersinstituut, dat gevestigd was aan de Gedempte Singel 10.12 Daar kreeg hij te verstaan dat hij niet in zijn woning terecht kon zolang er nog meubels stonden opgeslagen. Uit frustratie zei Stern daarop tegen de ambtenaar: *"Dan donder je die maar in de kolk."* En toen de ambtenaar begon over de NSB-kinderen reageerde Stern: *"Dan sodemieter je die er ook maar in."*

Uiteindelijk duurde het erg lang voordat het pand werd vrijgegeven. Toen dat gebeurde, kreeg Stern bericht van de gemeente Assen dat hij, in verband met de woningnood, inkwartiering kreeg van een echtpaar uit Coevorden. Dit echtpaar kreeg kort daarna kinderen. Nadat Stern in 1947 trouwde met Geertruida (Truus) van Zuiden (1926) besloten zij samen om toch maar in het huis te gaan wonen. Truus van Zuiden, die tijdens de oorlog op dertien adressen ondergedoken had gezeten, had er moeite mee dat ze nu weer met andere mensen samen moest wonen. *"Het waren schatten van mensen, ik kan niet anders zeggen, maar ik was weer niet alleen met mijn man."* [13]

Het is niet zo dat deze bepaling de vorderingsbevoegdheid van burgemeesters beperkte. Het was namelijk vooral gericht tegen ongewenste handelingen door de Binnenlandse Strijdkrachten. In de praktijk werkte het MG bovendien nauw samen met burgemeesters. Op districtsniveau vond er bijvoorbeeld regelmatig overleg plaats tussen het MG en alle burgemeesters die onder een bepaald district vielen. Bij deze vergaderingen kwamen allerlei praktische zaken ter sprake, waaronder ook de huisvestingsproblematiek. De verslagen van de vergaderingen bevestigen dat burgemeesters woonruimte konden vorderen en verantwoordelijk waren voor de huisvesting van burgers.[10]

Huurwetgeving en de billijkheidsrechtspraak

Het woningtekort had ook gevolgen voor de huurwetgeving. Reeds tijdens de oorlog, toen woonruimte ook al schaars was, nam de bezetter maatregelen. In 1940 werd het huurprijsbesluit ingevoerd, waarmee opdrijving van de huurprijzen werd tegengegaan. Een jaar later werd met het huurbeschermingsbesluit bepaald dat huurders niet zomaar door de verhuurder gedwongen konden worden een woning te verlaten. Er kon alleen tot ontruiming worden overgegaan als de rechter daar toestemming voor gaf.[14]

Na de bevrijding werden de beide besluiten in stand gehouden. De Nederlandse regering achtte dat noodzakelijk, in de eerste plaats om te voorkomen dat verhuurders exorbitant hoge huurprijzen gingen vragen.[15] Het huurbeschermingsbesluit uit 1941 was daarnaast in lijn met het beleid ten aanzien van de woonruimteverdeling, omdat het degene die de woonruimte het meest nodig had beschermde. Er waren wettelijk slechts drie geldige redenen om tot ontruiming over te kunnen gaan: ten eerste wanneer een huurder overlast veroorzaakte of niet betaalde, ten tweede wanneer een verhuurder het vastgoed moest afstaan wegens een verplichting opgelegd door de rechter of de overheid en ten derde wanneer *"de verhuurder het verhuurde zoo dringend voor eigen gebruik noodig heeft, dat van hem, de economische belangen en maatschappelijke behoeften van beide partijen naar billijkheid in aanmerking genomen, voortzetting van de huur niet kan worden gevergd."* [16]

Met name dit laatste punt kon tot conflicten leiden tussen huurders onderling of huurders en verhuurders over wie het vastgoed het meest dringend nodig had. De rechter oordeelde in dit soort kwesties aan de hand van billijkheidsrechtspraak: een belangenafweging van de feiten, waartegen geen hoger beroep of cassatie mogelijk was.[17] Deze vorm van rechtspraak werd in Nederland breed toegepast bij kwesties met betrekking tot rechtsherstel. Of dit de juiste manier was om rechtsherstel te benaderen, zeker ten aanzien van Joodse oorlogsslachtoffers, kan volgens hoogleraar rechtsfilosofie Wouter Veraart ernstig betwijfeld worden. Het betekende namelijk dat Joden, die systematisch ontrecht waren, niet als vanzelfsprekend in hun rechten hersteld werden. In plaats daarvan werden zij als gelijkwaardige partij meegenomen in een belangenafweging en moesten zij een juridische strijd aangaan en dikwijls genoegen nemen met onbevredigende compromissen.[18]

Afbeelding 10: *De woningen Parkstraat 7 en 9 rond 1925.*

Verwaarloosde woningen

Joden troffen hun woningen na de oorlog vaak in verwaarloosde toestand aan. Veel huizen hadden lange tijd leeggestaan of waren door gevluchte NSB'ers als tijdelijke woning gebruikt. Zij lieten vaak de nodige sporen en vernielingen achter. In de laatste maanden van de oorlog, na dolle dinsdag en de bevrijding van het zuiden van Nederland, vluchtten NSB'ers namelijk massaal naar Duitsland of het noordoosten van Nederland. Ook in Assen kwam een grote groep van deze NSB-evacuees terecht. De leegstaande Joodse woningen lagen voor de hand om voor hen als tijdelijk onderkomen te dienen. In het gemeentearchief zijn lijsten bewaard gebleven van gevluchte NSB'ers en de adressen waar zij waren ondergebracht.[19]

Parkstraat 7

De woning Parkstraat 7 kent een roerige geschiedenis. Het pand was eigendom van de Joodse handelaar en oud-wethouder van Assen Isidore Vos (1872-1943). Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog woonden Vos en zijn echtgenote Carla Levy zelf niet in Assen en verhuurde hij de woning aan derden. Nadat het pand tijdens de oorlog onder beheer werd gesteld van de ANBO, werd het op 14 april 1944 voor een bedrag van 6.500 gulden verkocht aan NSB'ster Maria Voges, de dochter van de in Assen beruchte WA-voorman Anton Voges. Beiden woonden ze een paar maanden in het pand, maar in september 1944 sloegen ze op de vlucht uit angst voor een snelle geallieerde opmars. In de vrijgekomen woningen werden vervolgens gevluchte NSB'ers uit het westen van Nederland gehuisvest. Uit de administratie in het gemeentearchief blijkt dat het ging om de bekende antisemiet en NSB-propagandist Jan de Haas en zijn vrouw uit Amsterdam en de correspondent Ynze Dirk Loojenga met zijn vrouw en drie kinderen uit Bussum.[20] Na de bevrijding verkeerde de woning in slechte toestand. Blijkbaar hadden de NSB-vluchtelingen er flink huisgehouden. De erfgenamen van Isidore Vos, die in Sobibor was vermoord, kregen hiervoor geen schadevergoeding, omdat het niet tot oorlogsschade werd gerekend.

Gevolgen voor Joodse huiseigenaren en huurders

Voor Joden die na de bevrijding terugkeerden naar hun oude woonplaatsen betekende de hierboven beschreven wetgeving dat zij niet altijd terecht konden in hun eigen woning of dat zij deze moesten delen met anderen. Ook Joodse huurders (of hun nabestaanden) kregen niet altijd hun huurrechten terug. Bij huurkwesties speelde het principe van 'te goeder trouw' een belangrijke rol. Tijdens de bezetting werden huurrechten van Joden door de bezetter onder beheer gesteld en werden er nieuwe contracten afgesloten met niet-Joodse huurders. Na de bevrijding werden deze nieuwe huurovereenkomsten in principe nietig verklaard. Indien de nieuwe huurders echter niet op de hoogte waren van het feit dat zij een pand huurden dat oorspronkelijk Joods eigendom was of bij een Joodse huurder in gebruik was (bijvoorbeeld omdat het meerdere keren was doorverkocht of er al meerdere huurders vóór hen waren), waren zij te goeder trouw en kon hen niet zomaar het huurrecht ontzegd worden. Als hierover een conflict ontstond en de rechter erbij te pas moest komen, werd een belangenafweging gemaakt tussen de oorspronkelijke en de tegenwoordige huurder.[21] In gerechtelijke uitspraken met betrekking tot dergelijke kwesties valt over het algemeen geen lijn te trekken. Soms viel de belangenafweging in het voordeel van de tegenwoordige huurder uit, maar in andere gevallen woog het rechtsherstel van de oorspronkelijke (Joodse) huurder zwaarder. Er waren geen duidelijke maatstaven, waardoor – afhankelijk van de situatie – de aanspraken van de oorspronkelijke huurders en de belangen van de tegenwoordige huurders, in de context van de nijpende woningnood, in meer of mindere mate van invloed waren op het oordeel van de rechter.[22]

Nathans tegen Miske

Een voorbeeld uit Assen van billijkheids-rechtspraak met betrekking tot een huurconflict tussen een Joodse verhuurder en een niet-Joodse huurder is de rechtszaak tussen Carla Selma Nathans en Jacob Miske op 30 januari 1947 over het gebruik van een schuur aan de Rolderstraat. De schuur was eigendom van de Joodse koopman Jozeph Hirsch Nathans (1884 – Auschwitz 1942). In 1939 verhuurde hij de schuur voor onbepaalde tijd aan Jacob Miske. Na de bevrijding wilde Carla Nathans, de dochter van Jozeph Hirsch Nathans, de schuur in eigen gebruik nemen om de zaak in lompen en metalen van haar vader weer op te kunnen starten. Ze beëindigde daarom de huurovereenkomst met Miske. Miske weigerde echter de schuur te ontruimen, omdat hij de ruimte nodig had voor zijn eigen bedrijf en er geen andere geschikte ruimte voor hem beschikbaar was.

Hij en zijn gezin waren bovendien voor hun levensonderhoud afhankelijk van de voortzetting van het bedrijf. Dit conflict leidde tot een rechtszaak, waarbij Nathans zich beriep op het huurbeschermingsbesluit en stelde dat zij, omdat ze haar vaders zaak wilde opstarten, de schuur *"[...] zoo dringend voor eigen gebruik nodig heeft, dat van haar, de economische belangen en maatschappelijke behoeften van beide partijen naar billijkheid in aanmerking genomen, voortzetting van de huur niet kan worden gevergd."*

De rechter ging niet mee in de eis van Nathans en vond dat zij zich juridisch niet mocht beroepen op het huurbeschermingsbesluit. Nathans was immers bewindvoerster van haar vader (diens overlijden was toen nog niet bevestigd) en geen verhuurder. Hoewel zij als bewindvoerster wel bevoegd was om huurovereenkomsten aan te gaan en te beëindigen, mocht zij zich niet beroepen op *"[...] de stelling dat zij het verhuurde dringend voor eigen gebruik noodig heeft, daar dit beroep uitsluitend aan den verhuurder toekomt, zijnde op dit punt de verhuurder niet te vereenzelvigen met zijn bewindvoerster."*

Desondanks ging de rechter nog wel over tot een belangenafweging en gaf hierbij het voordeel aan Miske, omdat *"[...] gedaagde heeft aannemelijk gemaakt [...] dat hij het verhuurde voor zijn bedrijf niet kan missen en het behoud daarvan voor hem een bestaanskwestie is, terwijl hij, niettegenstaande alle daartoe aangewende pogingen, geen andere en voldoende pakhuisruimte heeft kunnen krijgen."* Tot slot concludeerde de rechter *"dat Wij, de economische en maatschappelijke behoeften van beide partijen tegen elkander afwegende, van oordeel zijn dat het belang van gedaagde bij voortzetting van de huur zeer zeker niet geringer is dan eischeresses belang bij beëindiging daarvan, al was het alleen maar omdat "[...] de zaak van den verhuurder tijdelijk stil gelegen heeft en nog ligt en opnieuw opgezet moet worden, terwijl het bedrijf van gedaagde een bestaande loopende zaak betreft waarvoor geen andere plaatsruimte is te verkrijgen."*[23]

Afbeelding 11: *De Dr. Nassaulaan 14. Deze woning werd op 27 april 1945 door burgemeester Johan Bothenius Lohman gevorderd van de uit onderduik teruggekeerde Joodse ondernemer Mozes Salomon Boekbinder.*

Dr. Nassaulaan 14

In Assen deed zich een kwestie voor die illustratief is voor de gevolgen die het huisvestingsbeleid, de huurwetgeving en de billijkheidsrechtspraak voor Joodse oorlogsslachtoffers konden hebben.
Het betreft een rechtszaak tussen de Joodse ondernemer Mozes Salomon Boekbinder en de burgemeester van Assen, Johan Bothenius Lohman, over de woning Dr. Nassaulaan 14 te Assen.

Mozes Salomon Boekbinder (1887-1947) bezat drie woningen in Assen: de Oranjestraat 45, de Pelikaanstraat 7 en de Dr. Nassaulaan 14. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak woonde Boekbinder met zijn vrouw Betje Wijnberg (1896 – Sobibor 1943) en dochter Hulda (1922-2006) aan de Oranjestraat 45. Zijn zoon Salomon Boekbinder (1917 – Auschwitz 1943) woonde met zijn vrouw aan de Pelikaanstraat 7. Aan de Dr. Nassaulaan 14 woonde de weduwe van Boekbinders broer. Deze woning werd rond dezelfde periode tevens verhuurd aan dr. Arie Gijsbertus Audier.[24] Boekbinder was voornemens geweest om zelf de Dr. Nassaulaan 14 te betrekken en had de huurovereenkomst met dr. Audier opgezegd.[25] Vanwege de omstandigheden tijdens de bezetting kreeg dit echter geen doorgang.

Boekbinder en zijn gezin werden ergens begin 1942 door de bezetter uit hun huis aan de Oranjestraat gezet. Ze namen tijdelijk hun intrek bij Boekbinders zus aan de Julianastraat 10 (tijdens de bezetting Rembrandtstraat 10).[26] Vervolgens ging Boekbinder in onderduik om aan deportatie te ontkomen.
Zijn drie woningen werden door de *Niederländische Grundstücksverwaltung* onder beheer gesteld en in 1943 gedwongen verkocht aan NSB'ers. De Dr. Nassaulaan 14 kwam voor een bedrag van 12.500 gulden in bezit van mr. Anton Christiaan Willem Groenewegen, de NSB-wethouder van Assen.
Hij ondertekende de koopakte op 7 december 1943 bij NSB-notaris Jan Geert van Russen te Groningen.[27]

Het huis werd al die tijd nog gehuurd en bewoond door dr. Audier. In 1944 wilde Groenewegen de woning echter zelf in gebruik nemen, omdat hij zijn eigen woning aan de Torenlaan 8 niet langer geschikt vond. Eén van de redenen die Groenewegen aandroeg was *"[...] dat ik aan de Torenlaan geen vrij kantoor heb en alle door mij gevoerde gesprekken kunnen worden afgeluisterd in de aangrenzende keuken en huiskamer, wat voor mij als waarnemend burgemeester en als advocaat zeer ongewenscht kan zijn"*[28] Na een kortstondig conflict met Audier kon Groenewegen eind augustus 1944 zijn intrek nemen in de Dr. Nassaulaan 14.[29] Hoe lang Groenewegen er daadwerkelijk heeft gewoond is niet bekend. Wat wel vaststaat is dat er gevluchte NSB'ers uit Amsterdam en Utrecht aan de Dr. Nassaulaan 14 werden ondergebracht. Zij verbleven er in elk geval tot in maart 1945.[30]

Na de bevrijding van Assen keerde Mozes Salomon Boekbinder terug uit onderduik. Hij wilde nu zijn intrek nemen in de Dr. Nassaulaan 14, maar dit werd hem belet door de teruggekeerde burgemeester van Assen, Johan Bothenius Lohman. Op 27 april 1945 ontving Boekbinder namelijk een korte brief van de burgemeester met de volgende inhoud: *"Hierdoor bericht ik u, dat de u in eigendom toebehoorende woning Dr. Nassaulaan 14 door mij ter bewoning is toegewezen aan Mr. J. Bothenius Lohman te Assen."* [31] Een dag later, 28 april 1945, volgde nog een briefje van de burgemeester, ditmaal met de mededeling dat *"[...] uw woning gelegen aan de Dr. Nassaulaan nummer 14, met ingang van heden is gevorderd door het Nederlandsch Militair Gezag."* [32] Dat er twee berichten kort na elkaar werden verstuurd is enigszins opmerkelijk. Mogelijk verzocht Boekbinder na het ontvangen van het eerste bericht om opheldering. Dit bericht sprak namelijk enkel over een toewijzing. Het tweede bericht bevestigde dat er wel degelijk sprake was van een vordering, met goedkeuring van het Militair Gezag.

Een paar dagen later, op 1 mei 1945, sloot Boekbinder een huurovereenkomst met de burgemeester. Hierin werd afgesproken dat Lohman de woning zou huren voor de periode van een jaar, eindigend op 1 mei 1946. De huurprijs werd vastgelegd op een totaalbedrag van 875 gulden, dat bij vooruitbetaling aan Boekbinder werd voldaan. Boekbinder liet als toevoeging bij het contract noteren dat *"Dit pand is verhuurd onder protest ingevolge de vordering van 27 april 1945 van de gemeente Assen."* [33] Boekbinder zelf en zijn dochter Hulda woonden in die tijd aan de Pelikaanstraat 7, het huis waar eerder zijn zoon Salomon gewoond had.

Zijn dochter vertelde later in een interview: *"Samen met mijn vader heb ik moeten vechten voor onderdak. Ons vroegere huis konden we niet in. We kwamen in het huis van mijn broer, dat leeg stond. Het was gemeubileerd en wel, maar mijn vader wilde niet in een stoel van een NSB'er zitten."* [34]

In december 1945 verzocht burgemeester Lohman om verlenging van het huurcontract, maar dit wees Boekbinder af. Toen het contract vervolgens op 1 mei 1946 afliep, weigerde de burgemeester echter de Dr. Nassaulaan 14 te verlaten. Hierop spande Boekbinder een rechtszaak aan, waarin hij eiste dat de burgemeester de woning ontruimde. De rechtszaak werd op 15 augustus 1946 afgehandeld door het kantongerecht Assen.

DE RECHTSZAAK[35]

De rechtszaak begon met de eis en een verklaring van Boekbinder. Hij legde uit dat hij eigenaar was van de Dr. Nassaulaan 14, maar dat *"[...] gedurende den oorlog het beheer over voormelde woning ingevolgde de Duitsche verordeningen, die thans met terugwerkende kracht zijn onwettig verklaard, aan eischer is ontnomen [...] en eischer zelf tengevolge van de Duitsche maatregelen, zijnde hij Jood, moest onderduiken." Vervolgens verklaarde Boekbinder "dat, na de bevrijding weer opduikende, eischer gaarne zijn eigen woning wilde betrekken, doch toen gedaagde in zijn hoedanigheid van burgemeester [...] voormelde woning heeft gevorderd van eischer, teneinde te dienen als woning voor gedaagde"* en *"dat eischer is medegedeeld, dat hij dientengevolge genoodzaakt was voormelde woning aan gedaagde te verhuren."*

Boekbinder stelde hierbij dat er nadrukkelijk was afgesproken dat de burgemeester de woning na een jaar zou verlaten. Bovendien had de burgemeester volgens Boekbinder de beschikking over andere woningen, waaronder zijn eigen (ambts)woning aan de Beilerstraat 41. Voor de burgemeester was er dus geen dringende noodzaak om aan de Dr. Nassaulaan 14 te wonen. Voor Boekbinder was die noodzaak er wel. Hij was namelijk hartpatiënt en mocht zich niet teveel inspannen. De afstand die hij nu van zijn huis aan de Pelikaanstraat 7 naar zijn werk aan de Gedempte Singel moest afleggen was erg ver. Aan de Dr. Nassaulaan woonde hij dichter bij zijn werk en zijn dokter had verklaard *"dat het voor eischers gezondheid absoluut noodig is, dat eischer dicht bij zijn werk woont."*

Op grond hiervan beriep Boekbinder zich op het huurbeschermingsbesluit en stelde dat hij *"[...] het verhuurde goed zoo dringend voor eigen gebruik nodig heeft, dat van hem, de economische belangen en maatschappelijke behoeften van beide partijen naar billijkheid in aanmerking genomen, voortzetting van de huur niet kan worden gevergd."* Daaraan voegde hij toe: *"De economische belangen en maatschappelijke behoeften van eischer brengen mitsdien mede, dat hij, die reeds zoo zwaar door de bezetting getroffen is, in zijn eigen woning kan trekken."*

Vervolgens was het aan burgemeester Lohman om te antwoorden. Hij gaf toe dat hij *"[...] inderdaad het pand in kwestie, na vordering door den Burgemeester van Assen, van eischer heeft gehuurd voor den tijd van een jaar, destijds – blijkbaar ten onrechte – verwachtende, dat het in een jaar tijds mogelijk zou zijn een hem meer passende woning te verkrijgen; [maar] dat de omstandigheden zulks evenwel volstrekt onmogelijk hebben gemaakt, tengevolge van het steeds toenemend woningtekort hier ter plaatse [...]."* En nadat Boekbinder verlenging van de huurovereenkomst geweigerd had er voor de burgemeester *"[...] gezien het feit, dat geen andere woning voor hem beschikbaar is en het perceel Dr. Nassaulaan 14 ten slotte voor hem was gevorderd, welke vordering niet is opgeheven, geen andere mogelijkheid overbleef dan den verderen gang van zaken af te wachten."*

De burgemeester verklaarde dat zijn eigen woning aan de Beilerstraat 41 niet beschikbaar was, omdat het na de bevrijding in gebruik was genomen door de binnenlandse Strijdkrachten. Daarna was het pand door de Rijksgebouwendienst aangewezen als kantoor voor de Provinciale Voedselcommissaris, die daar nu nog steeds was gevestigd.

Lohman was het ook oneens met de stelling dat Boekbinder de woning op grond van economische belangen en maatschappelijke behoeften dringender nodig had dan hij zelf. Hij merkte hierover op dat *"toen hij in April 1945 het huis aanvaardde, dit in een gruwelijken staat van verwaarloozing*

werd aangetroffen; dat eischer ongenegen bleek, behoudens enkele ondergeschikte kleinigheden, iets aan de woning te doen; dat gedaagde zelf heeft bekostigd het verwijderen van de geweldige rommel in en het schoonmaken van de woning," en *"[...] dat uit dien hoofde de economische belangen van eischer inderdaad zijn gebaat, wanneer hij thans de woning zou betrekken, omdat een ander die voor hem in orde heeft gemaakt, doch die van gedaagde in belangrijke mate zijn geschaad."*

Bovendien stelde de burgemeester dat Boekbinder een behoorlijke woning tot zijn beschikking had, namelijk de Pelikaanstraat 7. Verder vond hij het medische argument van Boekbinder niet overtuigend. Vergeleken met Boekbinders huidige woning aan de Pelikaanstraat was de Dr. Nassaulaan 14 slechts zeshonderd meter, ofwel drie minuten fietsen, dichterbij diens werkadres gelegen en hij vond *"dat daarin toch bezwaarlijk een grond gelegen kan zijn die het bewonen van het huis aan de Dr. Nassaulaan dringend noodzakelijk maakt, aangezien de gezondheidstoestand van eischer daarvan toch wel niet afhankelijk zal zijn."*

Daarom was Lohman van oordeel *"dat het afwegen der wederzijdse economische belangen en maatschappelijke behoeften tot geen andere conclusie kan leiden, dan dat eischer in zijn vordering niet ontvankelijk zal moeten worden verklaard [...]."* Hierna volgde het repliek van Boekbinder. Hij benadrukte nogmaals dat hij "noodgedwongen met gedaagde de huurovereenkomst heeft aangegaan" en *"dat in deze overeenkomst nadrukkelijk staat vermeld, dat het pand is verhuurd onder protest ingevolge de vordering van 27 april 1945 van de gemeente Assen"* en *"dat gedaagde nadrukkelijk heeft toegezegd [...] dat hij na 1 jaar onder alle omstandigheden de woning zou ontruimen."*

Daarnaast bleef Boekbinder er bij dat er wel degelijk andere woningen voor de burgemeester beschikbaar waren. Hij bood nota bene zijn huidige woning aan de Pelikaanstraat aan. De burgemeester had hier namelijk tijdens de oorlog een tijdje gewoond nadat hij door de bezetter was ontslagen en volgens Boekbinder bleek hieruit *"[...] dat de woning voor gedaagde volkomen geschikt is."*

Met betrekking tot de kosten voor het opknappen van de Dr. Nassaulaan 14 antwoordde Boekbinder *"dat gedaagde nu wel stelt de woning opgeknapt te hebben, doch van eischer moeilijk verlangd kan worden, dat, wanneer tegen zijn wil zijn eigen huis van hem wordt afgevorderd, hij nog een en ander ten behoeve van degene, die tegen zijn wil er in gaat trekken, in de woning laat opknappen,"* en *dat de economische belangen van eischer daarmede geenszins zijn gebaat, daar eischer thans een andere woning heeft moeten laten opknappen, te weten die in de Pelikaanstraat."*

Ook bleef hij vasthouden aan het medische argument. Voor een hartpatiënt was zeshonderd meter namelijk wel degelijk een lange afstand, temeer omdat hij dit vier keer per dag moest afleggen. Het was daarom absoluut noodzakelijk voor hem om dicht bij zijn werk te wonen.

Tot slot stelde Boekbinder dat *"[..] een eigenaar toch ook nog wel iets over zijn woning heeft te zeggen en het niet juist kan worden geacht, dat gedaagde, die diverse andere woningen kan krijgen, zonder klemmende reden de woning van eischer onder zich houdt."*

Burgemeester Lohman reageerde op deze punten met dat hij ten eerste nooit nadrukkelijk had toegezegd de woning na een jaar te verlaten. Zo'n toezegging was gezien de huisvestingsproblematiek immers onmogelijk. Ten tweede was de door Boekbinder aan hem aangeboden woning aan de Pelikaanstraat 7 helemaal niet geschikt. In dit huis had hij *"weliswaar eenigen tijd [...] gewoond, omdat hem dit na vordering van zijn eigen woning door de Duitschers als woning werd toegewezen, doch dat juist daaruit voor hem is komen vast te staan, dat deze woning [...] in elk opzicht ongeschikt voor hem en zijn gezin is, te meer nu gedaagde wederom in functie is [van] Burgemeester van Assen"* en *"dat de conclusie van eischer, dat de woning op grond van het feit, dat gedaagde daarin gedurende den oorlog heeft gewoond, voor hem volkomen geschikt is, te absurd is om te worden tegengesproken."*

Bovendien was het volgens de burgemeester helemaal niet juist dat er andere woningen voor hem beschikbaar waren en hij deelde vervolgens mee dat hij *"aan eischer het recht ontzegt daarover te oordeelen, omdat deze met de omstandigheden [...] niet op de hoogte is, hetgeen gedaagde op grond van zijn ambtelijke bemoeiingen met het huisvestingsprobleem wel is."*

Over het medische argument stelde burgemeester Lohman dat het volgens de dokter weliswaar noodzakelijk was dat Boekbinder dicht bij zijn werk moest wonen, maar dat *"daaruit nimmer de gevolgtrekking kan voortvloeien, dat hij juist in de Dr. Nassaulaan moet zijn gehuisvest"* ook omdat *"[...] de Dr. Nassaulaan toch niet geacht kan worden voor Asser begrippen te liggen dicht bij de Gedempte Singel, waar eischer zijn werk verricht."*

Met betrekking tot het eigenaarschap van de woning wierp de burgemeester tot slot de vraag op *"[...] of eischer streng juridisch bekeken wel ontvankelijk is in zijn eisch, aangezien twijfel aan zijn eigendomsrecht gerechtvaardigd is, daar het perceel Dr. Nassaulaan 14 in den oorlogstijd werd verkocht aan mr. A.C.W. Groenewegen, die in de openbare registers nog als zoodanig staat aangewezen."*

Daarom was de burgemeester van mening dat *"[...] gezien de in April 1945 door den Burgemeester gelaste vordering van de woning en de sedertdien ingetreden ontwikkeling van de woningtoestanden ter plaatse, alleen zijn maatschappelijke behoeften in het geding kunnen worden gebracht."*

Hierna volgde nog eenmaal een antwoord van Boekbinder. Hij bleef vasthouden aan zijn eerder aangedragen punten en bood aan getuigen op te roepen om onder meer te bewijzen dat de burgemeester wel degelijk nadrukkelijk heeft toegezegd de woning na een jaar te ontruimen.

Op de suggestie van Lohman dat mr. Groenewegen nog eigenaar van het pand zou zijn wees Boekbinder op de herstelwetgeving, die bepaalde dat alle oorlogsaankopen via de ANBO nietig waren verklaard. Hij had reeds op 13 juli 1945 bij het Militair Gezag een verzoek tot rechtsherstel ingediend, maar dit was nog altijd niet afgehandeld. Boekbinder vond het bovendien merkwaardig dat de burgemeester opperde dat Groenewegen de eigenaar was en dat *"[...] dit verweer van gedaagde zeker niet te goeder trouw, om niet te spreken te kwader trouw, moet worden genomen."*

Tenslotte was het aan de rechter om een oordeel te vellen. Allereerst achtte de rechter het niet relevant of de huurovereenkomst onder protest getekend was en of er was afgesproken dat de burgemeester uiterlijk na een jaar het pand zou verlaten. Boekbinder had namelijk niet aangegeven dat hij niet vrijwillig zijn toestemming had gegeven en de burgemeester genoot als huurder bescherming tegen ontruiming, ongeacht wat er was afgesproken in het huurcontract. Verder was de rechter het met de burgemeester eens dat Boekbinder met de Pelikaanstraat 7 een behoorlijke woning tot zijn beschikking had. Ook was het verschil in reisafstand naar zijn werk tussen deze woning en de Dr. Nassaulaan 14 volgens de rechter

te klein was om als argument te dienen. De rechter was het verder eens met de burgemeester dat de Pelikaanstraat 7 niet voldeed als ambtswoning. Over andere woningen wilde de rechter niet oordelen, want dat was een kwestie van woningpolitiek.

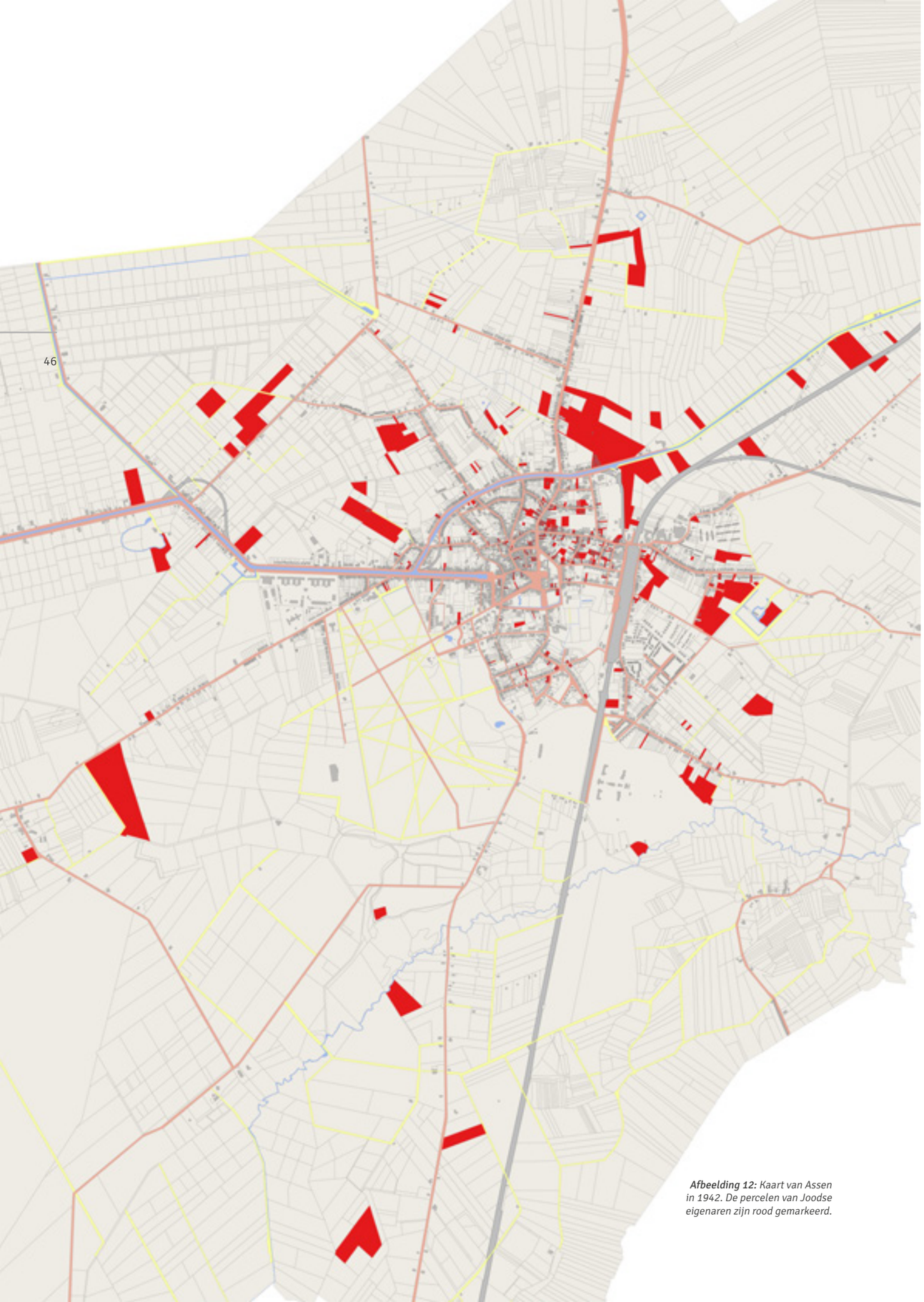
De rechter gaf Boekbinder gelijk dat mr. Groenewegen volgens de wet niet meer als eigenaar van de Dr. Nassaulaan 14 beschouwd kon worden, maar voegde daaraan toe dat Boekbinders eigenaarschap niet mee kon worden genomen als grondslag onder zijn eis. De rechtszaak draaide namelijk om een conflict tussen huurder en verhuurder en een verhuurder hoefde niet per se eigenaar te zijn. Een verhuurder was slechts degene die *"[...] het rustige genot gedurende den huurtijd moet leveren, zoodat eischers positum dat hij is eigenaar van het litigieuse perceel ten aanzien van deze ontruimingsvordering geen grondslag van den eisch vormt."*

Uiteindelijk luidde het eindoordeel van de rechter als volgt: *"Overwegende te dien aanzien [...] dat het nu wel voor de eischer, die reeds zoo zwaar door de Bezettingsmaatregelen is getroffen, hard zoude zijn indien hij voorloopig misschien niet in zijn eigen woning kan trekken, doch Wij van oordeel zijn, dat de feiten welke eischer aanvoert niet van dien aard zijn, dat hij het verhuurde zóó dringend voor eigen gebruik noodig heeft dat van hem, de economische belangen en maatschappelijke behoeften van beide partijen naar billijkheid in aanmerking genomen, voortzetting van de huur niet kan worden gevergd."*

Boekbinder kreeg dus ongelijk en moest veertig gulden aan proceskosten betalen.

Mozes Salomon Boekbinder overleed op 24 september 1947.[36] Op 19 februari 1948 kon zijn dochter (en enige erfgenaam) de rechtsherstelakte voor de Dr. Nassaulaan 14 ondertekenen.[37] Burgemeester Lohman bleef tot zijn aftreden eind 1949 in het huis wonen. Na het vertrek van de burgemeester werd de woning aan Boekbinders dochter ter beschikking gesteld. Zij ging er samen met haar echtgenoot wonen.[38]

1. *Luning, "Geen bevrijding", 47.*
2. *Provinciale Drentsche en Asser Courant 28-4-1945.*
3. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 2271, huisvesting overheidspersoneel en gerepatrieerden; 1947-1965, brief B&W van Assen aan de barakkencommissie, 19 mei 1947.*
4. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 110, stukken betreffende het Militair Gezag; 1945, kopie van Vorderingsbesluit Woonruimte (Staatsblad E 103, 11 september 1944), 22 juni 1945.*
5. *Kornelius Meijer, E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed (Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008), 174-175.*
6. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 2264, Woningverhuurverordening; 1941-1945, Verordening op de aangifte van woonruimten, 19 juni 1945; document met betrekking tot de verdeling van woonruimte, 10 september 1945.*
7. *NL-AsnDA, DAVA, nr 3546, Een behoorlijke kille; Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 179-180.*
8. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 110, bekendmaking met betrekking tot de bijzondere staat van beleg, 2 april 1945.*
9. *NL-AsnDA, 0144 Militaire Commissaris van Drenthe, inv. nr. 267, algemene mededelingen, 20 april 1945; brief aan de N.B.S. Drenthe, 1 mei 1945.*
10. *Provinciale Drentsche en Asser Courant 25 april 1945.*
11. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 110, zie diverse verslagen van vergaderingen met burgemeesters in het district Assen, april en mei 1945. Onder het district Assen vielen naast Assen de gemeenten Gieten, Rolde, Gasselte, Borger, Peize, Norg, Zuidlaren, Eelde, Smilde, Anloo, Roden en Vries.*
12. *Provinciale Drentsche en Asser Courant 25-11-1946.*
13. *Interview met Truus Stern-van Zuiden, 2021.*
14. *Haagsche Courant 26-4-1941; Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied 26-4-1941, 316-319.*
15. *J.J.M. Ramakers, "Twee onder één kap. De huurprijs- en huurbeschermingsregeling in de Huurwet 1950", Politieke Opstellen 7 (1987), Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, 89-90.*
16. *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied 26-4-1941, 316.*
17. *Wouter Veraart, Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw (Deventer: Kluwer, 2005), 63.*
18. *Veraart, Ontrechting en rechtsherstel, 527.*
19. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 1711, adreslijst NSB'ers, 2 maart 1945.*
20. *Ibidem.*
21. *Veraart, Ontrechting en rechtsherstel, 108.*
22. *Idem, 115; zie blz. 108-115 voor diverse voorbeelden.*
23. *NL-AsnDA, 0825 Kantongerecht Assen 1940-1949, inv. nr. 31, audiëntiebladen van civiele zaken 1947, rechtszaak Carla Selma Nathans tegen Jacob Miske, 30 januari 1947.*
24. *Dr. Arie Gijsbertus Audier (1904-2002) was tot het voorjaar van 1941 directeur-geneesheer van de psychiatrische inrichtingen Licht en Kracht en Port Natal te Assen. Daarna was hij werkzaam als inspecteur voor het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten. Omdat Audier lid was geweest van de NSB werd hij na de oorlog tijdelijk geïnterneerd. De rechter oordeelde echter dat hij, afgezien van zijn NSB-lidmaatschap, niets ten nadele van het Nederlandse volk had gedaan en ging niet over tot verdere vervolging. Zie Provinciale Drentsche en Asser Courant 20-04-1946 en 01-05-1946, zie ook Wim Maat, "Het NSB-verleden van geneesheer-directeur Arie Audier,"Asser Historisch Tijdschrift vol. 27, no. 2 (juni 2017), 13-17.*
25. *NL-AsnDA, 0825, inv. nr. 30, audiëntiebladen van civiele zaken 1946, rechtszaak Mozes Salomon Boekbinder tegen Mr. Johan Bothenius Lohman, 15 augustus 1946.*
26. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 1, namenlijst Joodse Raad, 26 augustus 1942; NL-AsnDA, DAVA, interview met Hulda Boekbinder in ruw materiaal voor de documentaire 'Een behoorlijke kille' nrs. AV5759 en AV5760.*
27. *Kadaster: transportakten register hypotheken 4, reeks Assen, deel 1688 nr. 19.*
28. *NL-AsnDA, 0825, inv. nr. 48, dossiers huurzaken 1944, brief A.C.W. Groenewegen, 9 augustus 1944.*
29. *NL-AsnDA, 0825, inv. nr. 29, audiëntiebladen van civiele zaken 1944, rechtszaak Mr. Anton Christiaan Willem Groenewegen tegen Dr. A.G. Audier, 24 augustus 1944.*
30. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 1711. Volgens de lijst verbleven er per 2 maart 1945 in totaal acht NSB-vluchtelingen aan de Dr. Nassaulaan 14.*
31. *NL-AsnDA, 0825, inv. nr. 50, dossiers huurzaken 1946, dossier Boekbinder – Bothenius Lohman, 1946.*
32. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 3821, vordering van gebouwen tijdens en na WOII; 1939-1950, brief aan M.S. Boekbinder, 28 april 1945.*
33. *NL-AsnDA, 0825, inv. nr. 50, huurcontract tussen M.S. Boekbinder en Mr. J. Bothenius Lohman. 1 mei 1945.*
34. *Luning, "Geen bevrijding", 45; NL-AsnDA, DAVA, interview met Hulda Boekbinder in ruw materiaal voor de documentaire 'Een behoorlijke kille' nrs. AV5759 en AV5760.*
35. *Tenzij anders vermeld komt alle onderstaande informatie uit NL-AsnDA, 0825, Kantongerecht Assen, inv. nr. 30.*
36. *Provinciale Drentsche en Asser Courant 25-09-1947.*
37. *Kadaster: transportakten register hypotheken 4, reeks Assen, deel 1743 nr. 47.*
38. *Provinciale Drentsche en Asser Courant 27-05-1949; Provinciale Drentsche en Asser Courant 28-10-1949; Provinciale Drentsche en Asser Courant 01-11-1949; Provinciale Drentsche en Asser Courant 07-12-1949.*

Afbeelding 12: *Kaart van Assen in 1942. De percelen van Joodse eigenaren zijn rood gemarkeerd.*

RECHTSHERSTEL

De Nederlandse regering in ballingschap maakte in 1942 een begin met het voorbereiden van rechtsherstel. In 1944 werden de wettelijke kaders voor het rechtsherstel gepubliceerd in de vorm van koninklijke besluiten. Rechtsherstel viel aanvankelijk onder de verantwoordelijkheid van het Militair Gezag. Per 9 augustus 1945 werden de taken die behoorden bij rechtsherstel overgedragen aan de Raad voor het Rechtsherstel, een organisatie met buitengewone bevoegdheden om de rechtsverhoudingen te herstellen en de roof en gedwongen verkoop van eigendommen ongedaan te maken. Binnen de Raad voor het Rechtsherstel was het NBI verantwoordelijk voor het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en vermogens van landverraders en tijdens de oorlog verdwenen personen, voornamelijk gedeporteerde en ondergedoken Joden.

Als de oorspronkelijke eigenaar de oorlog had overleefd, was het terugkrijgen van eigendom meestal niet al te ingewikkeld. De meeste Nederlandse Joden hadden de oorlog echter niet overleefd en dat gold ook voor de Joden uit Assen. Gedeporteerde Joden die niet waren teruggekeerd werden aanvankelijk beschouwd als afwezige personen. Totdat zij, vaak pas jaren later via verklaringen van het Rode Kruis, als overledenen werden geregistreerd, konden erfgenamen hun rechten niet opeisen.[1] In plaats daarvan moesten er voor de afwezige personen bewindvoerders worden aangesteld. Deze bewindvoerders moesten zorg dragen voor de instandhouding en het beheer van de vermogens van afwezige personen. Hieronder vielen gedeporteerde Joden, maar ook NSB'ers, die na de bevrijding waren geïnterneerd. Plaatselijke adviescommissies Rechtsherstel en Beheer adviseerden eerst het MG en later het NBI wie er het beste als bewindvoerders konden worden aangesteld. Voor afwezige Joden werd meestal een familielid tot bewindvoerder benoemt, maar dit konden ook andere personen zijn. In Assen was Meinhard Jacob Gans bijvoorbeeld bewindvoerder voor 74 Joodse gezinnen.[2] Ook notarissen traden soms op als bewindvoerder.

Bewindvoerders waren verplicht vermogens-overzichten op te stellen en deze op te sturen naar het NBI. Deze – vaak uitgebreide – vermogensoverzichten met daarop de eigendommen en schulden werden gebruikt bij het rechtsherstel. Rechtsherstel was namelijk een verrekening, geen vergoeding. Het was de bedoeling om zoveel mogelijk de situatie van voor de oorlog te herstellen. Een oorlogsslachtoffer mocht in geen geval verrijkt worden.[3] Deze verrekeningen waren complexe en tijdrovende processen, waarbij de rechtmatige eigenaar (of diens bewindvoerder) rechtsherstel moest aanvragen en de bewijslast moest leveren. Aangezien veel administratie tijdens de oorlog verloren was gegaan, zeker bij gedeporteerde Joden, was het niet eenvoudig om al het papierwerk dat nodig was voor rechtsherstel op korte termijn in orde te krijgen.

Daarbij kwam dat zolang er geen rechtsherstel had plaatsgevonden, de oorlogskoper formeel eigenaar bleef van hetgeen hij in de oorlog had gekocht. Dit werd aangehaald in een brief van 17 juli 1945 van de *Joodse Coördinatie Commissie (JCC)*, een Joodse organisatie die zich inzette voor de opvang van Joodse oorlogsslachtoffers, die verstuurd werd aan Joodse commissies en besturen in Noord- en Oost-Nederland. In deze brief werd uitleg gegeven over hoe het rechtsherstel in zijn werk zou gaan.

Over onroerend goed werd het volgende gezegd: *“Indien huizen door de ANBO zijn verkocht, [kan] de vroegere Joodsche eigenaar thans nog geen aanspraak maken op een uitkeering voor levensonderhoud uit de huren. Deze perceelen worden namelijk nog als eigendom van de koopers beschouwd [totdat] door een vonnis de Joodsche eigenaar in zijn rechten zal zijn hersteld. En dit kan nog wel geruimen tijd duren.”* [4]

Een andere factor die het rechtsherstel bemoeilijkte en vertraagde was de procedure rondom het vaststellen van de erfgenamen. Dit viel onder de verantwoordelijkheid van de notarissen.
Het beleid was erop gericht om te komen tot een zo exact mogelijke datum van overlijden voor ieder individu. Voor Joden die waren vermoord in concentratiekampen was dat niet eenvoudig, want administratie hiervan ontbrak of was vernietigd.

De overlijdensdata bij benadering konden echter grote gevolgen hebben voor de erfgenamen. Als bij een echtpaar dat in gemeenschap van goederen was getrouwd werd aangenomen dat de vrouw eerder was overleden dan de man, hadden de erfgenamen van de vrouw geen recht op (een deel van) de erfenis van de man, terwijl de erfgenamen van de man wel recht hadden op (een deel van) de nalatenschap van de vrouw.[5] Erfgenamen moesten successierechten aan de Nederlandse overheid betalen. Verdere verwanten betaalden meer dan degenen die nauwer verwant waren aan de overledene. Naar schatting heeft de overheid omgerekend 135 tot 180 miljoen euro aan successierechten van erfgenamen van Joodse oorlogsslachtoffers ontvangen. Iemand was erfgenaam tot en met de zesde graad. Indien er geen erfgenamen te vinden waren verviel het vermogen aan de overheid.[6]

Als een bewindvoerder was benoemd, een vermogensoverzicht gemaakt en de rechthebbende erfgenamen waren vastgesteld kon rechtsherstel in gang worden gezet. Het is nogmaals van belang op te merken dat het initiatief moest worden genomen door de rechthebbende. Net als bij de bewariërs konden oorlogskopers het tijdens de oorlog verkregen eigendom behouden als niemand het kwam opeisen.[7]
Ook was rechtsherstel gericht op het komen tot een zogenaamde minnelijke schikking. Het slachtoffer mocht niet verrijkt worden, maar evenmin mocht de oorlogskoper benadeeld worden.

Dit principe speelde zeker bij vastgoed een grote rol. Volgens de rechtsherstelwetgeving moesten alle oorlogskopen nietig worden verklaard.
De oorspronkelijke eigenaar of diens erfgenamen werden hersteld in het eigendom van het perceel. De oorlogskoper betaalde aan hen eventuele gederfde huren en andere exploitatiesaldi terug. Had de oorlogskoper verbouwingen laten uitvoeren, dan moest de oorspronkelijke eigenaar die kosten aan hem terugbetalen. Ook als een huis belast was met een hypotheek en de oorlogskoper die had afgelost, moest de oorspronkelijke eigenaar die hypotheeklast terugbetalen aan de oorlogskoper. Over al deze zaken moesten beide partijen met elkaar tot een overeenkomst zien te komen, de minnelijke schikking, met goedkeuring van de Raad voor het Rechtsherstel.[8]

Met name de hypotheeklasten maakten het voor de rechtmatige eigenaren vaak onaantrekkelijk om het hun toebehorende vastgoed ook daadwerkelijk te behouden. Het kwam regelmatig voor dat een bewindvoerder ervoor koos het perceel onmiddellijk weer te verkopen, omdat er geen geld was om de hypotheek te kunnen betalen. Ook maakten hoge reparatie- en onderhoudskosten het soms financieel onmogelijk voor de rechtmatige eigenaar om een pand te behouden. In de NBI-dossiers van Joodse Assenaren zijn hier meerdere voorbeelden van te vinden.

Isedoor Levie

Het dossier van Isedoor Levie illustreert hoe een rechtsherstelprocedure in zijn gang kon gaan. Isedoor Levie was een Joodse koopman. Hij bezat meerdere percelen in Assen, waaronder zijn eigen huis aan de Julianastraat 4 (tijdens de bezetting Rembrandtstraat 4), een huis met schuur aan de Steendijk 20 en een aantal landbouwgronden aan de Steendijk. Al deze percelen werden tijdens de oorlog gekocht door een NSB’er. Levie en zijn vrouw, Jeanette Looper, werden beiden in 1943 vermoord in Auschwitz.
Hun dochter Johanna Levie overleefde de oorlog en was hun enige erfgenaam. Haar echtgenoot, Leonard Milhado, werd benoemd tot bewindvoerder over het vermogen van Isedoor Levie. Het pand Julianastraat 4 was belast geweest met een hypotheek. De oorlogskoper loste deze hypotheek bij aankoop af. Volgens de rechtsherstelwetgeving moest deze hypotheek aan de oorlogskoper worden terugbetaald, maar het vermogen van Isedoor Levie was hiervoor niet toereikend. Bewindvoerder Milhado wilde het pand niet verkopen en zag zich daarom genoodzaakt een lening van 4.200 gulden af te sluiten. Het huis aan de Steendijk 20 bleek eveneens een flinke kostenpost te zijn, omdat het in een zeer slechte staat verkeerde en een van de muren dreigde in te storten. Omdat er voor reparaties geen geld beschikbaar was, besloot Milhado dit pand in de openbare verkoop te doen. De landbouwgronden aan de Steendijk, tot slot, maakten deel uit van het uitbreidingsplan van de gemeente Assen voor de ontwikkeling van Assen-Oost.
Milhado moest deze percelen aan de gemeente verkopen, want anders zouden de gronden onteigend worden. De verkoopprijs, die werd vastgesteld door het Prijzenbureau Assen, was blijkens het dossier onderhevig aan de nodige discussie en onderhandelingen.[9] Verderop wordt dieper ingegaan op de aankoop van gronden door de gemeente met betrekking tot de ontwikkeling van Assen-Oost.

Belastingen

Vaste lasten, zoals grond-, riool- en straatbelasting, maakten tevens deel uit van de verrekening bij het rechtsherstelproces. Indien de oorlogskoper deze kosten betaald had, moest dit in principe vergoed worden door de rechtmatige eigenaar. Deze bepaling maakte deel uit van de landelijke herstelwetgeving. Lokale gemeenten hadden hier geen invloed op.
Over belastingen en eventuele naheffingen is in het archief van de gemeente Assen, afgezien van algemene beleidsstukken, nagenoeg geen documentatie bewaard gebleven. Het is wel bekend dat er in 1942 in Assen een straatbelasting werd ingevoerd, maar er zijn geen aanwijzingen te vinden dat de gemeente boetes of naheffingen, die buiten de herstelwetgeving vielen, heeft opgelegd aan Joodse huiseigenaren, hun erfgenamen of bewindvoerders.

Belastingplichtigheid Ohawé Emeth

In het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Assen bevindt zich een brief van de hoofdinspecteur-titulair der belastingen in Assen uit 1947. Deze brief stuurde hij *“ter beoordeling van de belastingplichtigheid” aan de Joodse begrafenisvereniging Ohawé Emeth met het verzoek om balansen, afschriften, jaarrekeningen en verslagen over de jaren 1941-1945 op te sturen en ook “[...] een opgaaf van het verloop van het ledental over de jaren 1941 tot en met 1945, gespecificeerd met eventueele vermeerderingen en verminderingen door bedanken, vertrek of overlijden.”* Het is niet bekend wat Mozes Salomon Boekbinder, aan wie de brief gericht was, daarop heeft geantwoord.

Schadevergoedingen

Naast het rechtsherstel keerde de overheid ook schadevergoedingen uit voor oorlogsschade. Behalve bijvoorbeeld schade door militaire (gevechts) handelingen, werden geroofde inboedels ook tot oorlogsschade gerekend. Dit besluit was door de regering genomen omdat het onbegonnen werk was om alles dat door de bezetter geroofd was weer te retourneren aan de rechtmatige eigenaars.
Veel huisraad was spoorloos verdwenen naar Duitsland of verder oostwaarts en meubels en dergelijke waren niet te identificeren op basis van beschrijvingen. Ook konden vastgoedeigenaren een vergoeding krijgen voor vorderingen van hun eigendom tijdens de bezetting. De Duitse Weermacht vorderde bijvoorbeeld regelmatig gebouwen.
De bezetter keerde hiervoor in principe ook vergoedingen uit, wat via de gemeente afgehandeld werd, maar in de praktijk gebeurde dit niet altijd. Joodse eigenaren hadden bovendien geen recht op een dergelijke vergoeding.

Na de bevrijding viel de afhandeling van vergoeding van oorlogsschade onder de verantwoordelijkheid van de *Schade Enquête Commissie (SEC)*. Net als bij rechtsherstel moesten gedupeerden, of bij Joden meestal hun bewindvoerders, zelf het initiatief nemen een aangifte in te dienen en bewijslast aan te leveren. Veel aanvragen voor schadevergoeding namens Joden werden door de SEC echter niet gehonoreerd, omdat een vereiste was dat de eigenaar zelf of diens directe erfgenamen (eerste graad) in leven waren.10 Meestal was dit niet het geval en werd er dus geen vergoeding uitbetaald.

Bewindvoerders en het NBI

Met betrekking tot rechtsherstel bevonden de bewindvoerders zich in een centrale positie. Zij hadden in principe alle bevoegdheden die de oorspronkelijke eigenaar ook zou hebben gehad en konden besluiten al of niet over te gaan tot verkoop. Wel waren zij altijd verantwoording verschuldigd aan het NBI en hadden ze toestemming van het NBI nodig voordat ze tot verkoop over konden gaan. De NBI-dossiers bevatten dan ook voornamelijk correspondentie tussen bewindvoerders en het NBI. Dit liep niet altijd even soepel. Sommige bewindvoerders hielden zich niet aan de eisen van het NBI, anderen begrepen de eisen niet goed en weer anderen ergerden zich aan de opstelling van het NBI. Een probleem waar een aantal bewindvoerders van Joodse Assenaren tegenaan liep, waren de heffingen die zij aan het NBI moesten betalen. Deze heffingen waren een vorm van belasting, die betaald moest worden uit het onder bewind staande vermogen. Deze vermogens waren echter lang niet altijd toereikend en soms zagen bewindvoerders zich gedwongen uit hun eigen vermogen bij te betalen. Bewindvoerders konden wel een beloning aanvragen bij het NBI indien het bewind veel werktijd vergde. Ook konden zij eventuele reiskosten declareren. Conflicten tussen bewindvoerders en het NBI over al deze zaken kwamen regelmatig voor.

Mozes en Jacob Lezer

Johannes Adam Velthuyzen uit Hilversum, bewindvoerder voor zijn vermoorde zwagers Mozes Lezer (1886-1945) en Jacob Lezer (1898-1943) uit Assen, was absoluut niet te spreken over de heffingen die hij moest betalen. In een lange brief aan het NBI schreef hij: *“En ligt het dan in de bedoeling, dat door mij elk jaar een heffingsaanslag moet betaald worden, totdat het kleine beetje geld dat nog overgebleven is na de gezinsuitmoording van mijn familie door de Nazi-horden, aan belastingen is verdwenen? Er zijn toch altijd ook nog een viertal familieleden [...] die toch nog wel iets hebben aan die paar armzalige overgeschoten centen.”*[11]

Jetta Leget-Lezer

Jetta (Netty) Leget-Lezer (1918-2008) overleefde Auschwitz en werd bewindvoerder voor haar vermoorde vader Jacob Mozes Lezer (1878-1942). Het enige vermogen van haar vader dat was overgebleven was zijn huis aan de Rolderstraat 14. Dit huis had echter teveel reparaties nodig, waarvoor het geld ontbrak, en daarom liet Leget-Lezer het huis verkopen. Ze kreeg begin jaren 50 echter nog een aanmaning van het NBI voor een heffing van dertig gulden. Ze was in die tijd langdurig ziek en kon wegens de kosten die dat met zich meebracht de heffing niet betalen. Het NBI toonde zich niet coulant en schreef haar terug: *“Wij begrijpen dat uw ziekte veel geld kost, doch deze omstandigheden ontslaan u niet van uw verplichtingen uw schulden te betalen. Wanneer wij thans binnen de gestelde termijn geen geld van u hebben ontvangen, zal onmiddellijk worden overgegaan tot het uitbrengen van een dagvaarding.”*[12] Eerder al wilde het NBI ook niet haar reiskosten volledig vergoeden.

Resultaat van het rechtsherstel

Van alle 170 tijdens de oorlog verkochte percelen van Joodse eigenaren in Assen, zijn 154 percelen via rechtsherstel aan de oorspronkelijke eigenaar of diens erfgena(a)m(en) teruggegeven. Van 17 percelen is geen rechtsherstelakte opgemaakt. Deze 17 percelen bleven in handen van de oorlogskoper of werden doorverkocht. Dit gebeurde door middel van overeenkomsten tussen de betrokken partijen zonder dat er eerst rechtsherstel plaatsvond. Hoewel rechtsherstel wettelijk verplicht was is men hier blijkbaar in sommige gevallen soepel mee omgegaan om tot een snellere afhandeling te komen.

1. *Lipschits, De kleine sjoa, 134-138.*
2. *Luning, “Geen bevrijding”, 47.*
3. *Vos en Ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 28.*
4. *NL-AsnDA, 0436, inv. nr. 2, brief JCC, 17 juli 1945.*
5. *Lipschits, De kleine sjoa, 142.*
6. *Esther Balkestein, “Onbeheerde nalatenschappen en het verervingsvraagstuk”, www. oorlogsgetroffenen.nl (geraadpleegd 8-2-2022); Gerard Aalders, “Overheid verdiende aan ellende Holocaust”, NRC Handelsblad 25 januari 2000.*
7. *Vos en Ter Braake, Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 29-30.*
8. *Idem, 28-30.*
9. *Nationaal Archief, Den Haa g (NL-HaNA). Toegang 2.09.16.09 In ventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter L, dossiernummer 119095, Levie, I., Assen, brief L. Milhado aan het NBI, april 1949.*
10. *Dit was bepaald in de Wet Materiële Oorlogsschade (Wet M.O.S.), zie: Eindrapport van de Commissie van Onderzoek LIRO-archieven en archievengids (Commissie Kordes), december 1998, 46.*
11. *NL-HaNA, 2.09.16.09, nr. 123078, Lezer, M., Assen, brief J.A. Velthuyzen, 31 januari 1948.*
12. *NL-HaNA, 2.09.16.09, nr. 123076, Lezer, J., Assen, laatste aanmaning NBI, 22 april 1952.*

Afbeelding 13: situatie rond 1835 waarop de bouw van Schoolstraat 1-3 is vastgelegd. De percelen met nummer 1169 en 1170 vormen samen het adres. Afbeeldingen van huizen op dit adres zijn helaas niet gevonden.

SCHOOLSTRAAT 1 EN 3

Tijdens de bezetting kocht de gemeente het perceel I 9919 waarop de panden Schoolstraat 1 en 3[1] zich bevonden. Het betrof een huis en een bergplaats (later wordt gesproken van twee huizen), die beiden in slechte toestand verkeerden en al vóór de oorlog onbewoonbaar werden verklaard. In 1937 werd het perceel te koop aangeboden op een openbare veiling. De gemeente had belang bij de grond en wenste de panden te slopen om ruimte te maken voor wegverbeteringen en de aanleg van een trottoir. Een ander die bij de kwestie betrokken was, was Nicolaas Zegers, eigenaar van een nabijgelegen slijterij aan de Varkensmarkt 7. Hij wilde het perceel graag gebruiken voor opslag. In 1937 sloten Zegers en de gemeente een overeenkomst om het perceel gezamenlijk aan te kopen. Beide partijen hadden namelijk niet het volledige perceel nodig, dus kon het na de aankoop opgedeeld worden. Zegers ging naar de veiling en had met de gemeente afgesproken maximaal 1.200 gulden te bieden. Hij werd echter overboden door de Joodse veehandelaar Jacob Nijstad (ook gespeld als Nijstadt), die het perceel voor 1.300 gulden in zijn bezit kreeg.[2]

Tijdens de bezetting kocht de gemeente het perceel I 9919 waarop de panden Schoolstraat 1 en 31 zich bevonden. Het betrof een huis en een bergplaats (later wordt gesproken van twee huizen), die beiden in slechte toestand verkeerden en al vóór de oorlog onbewoonbaar werden verklaard. In 1937 werd het perceel te koop aangeboden op een openbare veiling. De gemeente had belang bij de grond en wenste de panden te slopen om ruimte te maken voor wegverbeteringen en de aanleg van een trottoir. Een ander die bij de kwestie betrokken was, was Nicolaas Zegers, eigenaar van een nabijgelegen slijterij aan de Varkensmarkt 7. Hij wilde het perceel graag gebruiken voor opslag. In 1937 sloten Zegers en de gemeente een overeenkomst om het perceel gezamenlijk aan te kopen. Beide partijen hadden namelijk niet het volledige perceel nodig, dus kon het na de aankoop opgedeeld worden. Zegers ging naar de veiling en had met de gemeente afgesproken maximaal 1.200 gulden te bieden. Hij werd echter overboden door de Joodse veehandelaar Jacob Nijstad (ook gespeld als Nijstadt), die het perceel voor 1.300 gulden in zijn bezit kreeg.[2]

Jacob Nijstad werd geboren op 12 juni 1882 in Assen. Hij was de zoon van Hartog Meijer Nijstad en Flora Nijstad-Nathans. Zijn vader was vleeshouwer en had een slagerij aan de Rolderstraat. Jacob zelf opende in 1918 ook een slagerij aan de Rolderstraat. In 1930 werd deze slagerij gesloten en woonde Nijstad waarschijnlijk een aantal jaar niet in Assen. In 1937 was hij in elk geval weer terug en woonde hij samen met zijn vrouw Johanna Creveld aan de Schoolstraat 3a. Dit adres maakte deel uit van de dubbele behuizing Schoolstraat 3a/b, waar Nijstad zelf eigenaar van was. Het perceel Schoolstraat 1 en 3 lag hier direct naast. Verder was Nijstad eigenaar van een Winkelpand aan de Oudestraat 44 en een slagerij aan de Rolderstraat 6.

In 1939 probeerde de gemeente Assen het perceel Schoolstraat 1 en 3 van Jacob Nijstad te kopen, maar de onderhandelingen liepen stuk toen Nijstad 2.000 gulden vroeg. Dat bedrag achtte burgemeester Lohman “al te dwaas” en hij moest even later concluderen dat “de bespreking geen zin heeft.”[3]

Jacob Nijstad en zijn vrouw overleefden de Tweede Wereldoorlog niet. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden zij samen met vele Joodse stadsgenoten op transport gesteld naar kamp Westerbork. Op 9 oktober werden Nijstad en Creveld naar Auschwitz gedeporteerd, waar zij beiden op 12 oktober werden vermoord.[4]

Op grond van VO 154/1941 was de ANBO beheerder geworden van Schoolstraat 1 en 3. De oorlog en de bezetting hadden de gemeente Assen tijdelijk verhinderd haar plannen voor wegverbeteringen in de Schoolstraat door te voeren, maar de gemeente wilde de draad weer oppakken. Op 18 januari 1943 stuurde de wethouder een brief naar het kantoor van de ANBO te Groningen met de vraag: “Kan de gemeente Assen deze perceelen koopen en zoo ja voor hoeveel?”[5]
De ANBO liet weten dat op basis van taxatie door een plaatselijke deskundige de gemeente het perceel kon kopen voor een bedrag van 1.600 gulden. Tevens werd vermeld dat de grondbelasting 20,16 gulden per jaar bedroeg en dat er drie huurders waren die elk 52 gulden huur per jaar betaalden, dus in totaal 156 gulden.6 De gemeente ging akkoord met de koopprijs en op 31 januari 1945 werd de definitieve koopakte gesloten.

De gemeente kreeg echter geen kans te beginnen met de voorgenomen wegverbetering, want krap twee en een halve maand later, op 13 april 1945, werd Assen bevrijd door de geallieerden en kwam het dagelijks bestuur in handen van het Militair Gezag. Op advies van de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer district Assen werden per 30 juli 1945 Joël Hartog Nijstad en Cornelis van Kaam als bewindvoerders over het vermogen van Jacob Nijstad aangesteld.[7]
Joël Hartog Nijstad, een koopman uit Amsterdam, was de enige nog in leven zijnde broer van Jacob Nijstad. Cornelis van Kaam was een notarisklerk te Assen. Joël Hartog Nijstad was de ook enige erfgenaam van Jacob Nijstad, want Jacob en zijn vrouw, Johanna Creveld, hadden geen kinderen.
In de latere verklaring van erfrecht, opgesteld door de Asser notaris Johannes Kroon, werd bovendien vastgelegd dat moet worden aangenomen dat Nijstad en zijn vrouw gelijktijdig zijn vermoord, zodat er geen overdracht van de erfenis van de een op de ander heeft plaatsgevonden.[8]

Op 1 september 1945 dienden de bewindvoerders een vermogensoverzicht van Jacob Nijstad in bij het NBI. Zijn vermogen bestond uit vastgoed, effecten, roerende goederen en een *“vordering op R. Vos, makelaar te Assen, wegens ontvangen huur tot 1 sept. 1945.”*[9] Onder dit laatste vielen huurbedragen van alle percelen van Nijstad, waaronder Schoolstraat 1 en 3 (tweemaal 26 gulden). Het perceel Schoolstraat 1 en 3 zelf staat vermeld bij het vastgoed als *“Vordering rechtsherstel Schoolstraat 1/3”* voor een waarde van 1.600 gulden, dezelfde prijs die de gemeente betaald had aan de ANBO. Verschotten (*ƒ* 18,73), provisie (*ƒ* 17,-), grondbelasting 1945 (*ƒ* 144,33) en assurantiepremie 29 mei 1945 (*ƒ* 5,50) werden van het vermogen afgetrokken, waardoor het totale vermogen van Jacob Nijstad uitkwam op 47.328,42 gulden.

Hoewel de gemeente de aankoop van Schoolstraat 1 en 3 door NSB burgemeester Boelems beschouwde als een *“volstrekt afkeurenswaardige handeling”*[10] wilde zij graag in bezit blijven van het perceel en beginnen met de wegverbetering. De bewindvoerders waren bereid om tegen betaling van de verkoopprijs van 1.600 gulden afstand te doen van het perceel en een rechtsherstelprocedure achterwege te laten.
De zaak liep nog enige vertraging op omdat er volgens de wet eerst rechtsherstel plaats moest vinden en de gemeente pas daarna opnieuw tot koop kon overgaan, maar op 7 juni 1947 was ook dit geregeld en werd de gemeente officieel eigenaar van het perceel Schoolstraat 1 en 3.11 In april 1948 kreeg de directeur der gemeentewerken opdracht om over te gaan tot sloop van de panden Schoolstraat 1 en 3.[12] Het gedeelte van het perceel dat de gemeente niet nodig had voor wegverbetering werd in augustus 1949 verhuurd.[13]

Het enige probleem wat nog resteerde was dat de gemeente nu tweemaal 1.600 gulden had betaald voor het perceel. Eén keer aan de ANBO en één keer aan de erfgenaam van Nijstad. De gemeente probeerde het bedrag dat aan de ANBO was betaald terug te krijgen. Gebaseerd op een advies van dr. mr. D. Simons van het Nederlands Instituut van Accountants vermoedde de gemeente dat het bedrag bij de VVRA terecht was gekomen, maar het bleek dat de ANBO de koopsom in kas had gehouden. Uiteindelijk kreeg de gemeente via de beheerders van de NGV bericht dat de koopsom volgens landelijke wetgeving voor 75,65 procent vergoed kon worden. In 1950 ontving de gemeente de eerste 40 procent, in 1954 25 procent en tot slot in 1957 10,65 procent.[14]

1. *N.B. het betreft de voormalige Schoolstraat in het centrum van Assen. Tegenwoordig bevindt zich hier het Forum en het Koopmansplein, zie Michiel Gerding ed. De namen blijven genoemd: struikelstenen in Assen (Assen: Stichting Struikelstenen Assen, 2020), 44.*
2. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322 Aankoop van twee woningen, Kadastraal bekend als I 9919, gelegen te Schoolstraat 1 en 3, van het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende goederen; 1945-1950.*
3. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, agenda B. en W. 28 juli 1939.*
4. *www.westerborkportretten.nl “Jacob Nijstad” (geraadpleegd 21-04-2021); Hulst en Luning, De Joodse gemeente Assen, 158.*
5. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, brief van de gemeente Assen aan de ANBO, 18 januari 1943.*
6. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, brief van de ANBO aan de burgemeester van Assen, 16 februari 1943.*
7. *Nationaal Archief, archief NBI, dossier J. Nijstad, Besluit voor de benoeming van een beheerder of bewindvoerder, 30 juli 1945.*
8. *NL-HaNA, 2.09.16.11 beheersdossiers beginnend met de letters N, O en P, nr.137404, Nijstad, J., Assen, verklaring van erfrecht, 23 juli 1949.*
9. *NL-HaNA, 2.09.16.11, nr. 137404, Nijstad, J., Assen, vermogen per 1 sept. 1945.*
10. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, toelichting brief van J. Kroon, 14 januari 1947.*
11. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 662, akte 1723, nr. 106, 7 juni 1947.*
12. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, brief aan gemeentewerken, 8 april 1948.*
13. *Aanvankelijk was het de bedoeling het deel van het perceel aan Zegers te verkopen, maar Provinciale Staten wilde de grond in overheidsbezit houden vanwege toekomstige plannen voor verbeteringen van de verkeerssituatie rondom de Varkensmarkt, zie NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, besluit B&W aankoop en verhuur grond aan de Schoolstraat, 5 augustus 1949.*
14. *NL-AsnDA, 0969, inv. nr. 322, brieven van het NBI, 15 maart 1950, 23 maart 1954 en 12 februari 1957.*

Afbeelding 14:
Twee kadasterkaarten met de aankopen door de gemeente Assen van grond in Assen-Oost in de periode 1945-1950 en de wijze van verkrijging.

DE GRONDVERWERVING IN ASSEN-OOST

De gemeente Assen was voor de Tweede Wereldoorlog al bezig met het uitwerken van plannen voor stadsuitbreiding in Assen-Oost. Zoals eerder benoemd liep het woningtekort door toedoen van de oorlog hoog op. In de eerste jaren na de bevrijding werden nieuwe woningen om dit tekort op te vangen voornamelijk in Assen-Oost gebouwd. Vanaf 1948 trad het bestemmingsplan 'Over 't Spoor' in werking en ontstonden in Assen-Oost het Oosterpark, de Vogelbuurt en de Schildersbuurt.[1] Voor de uitvoering van deze stadsuitbreiding moesten diverse gronden van particuliere eigenaren aangekocht worden. Hieronder vielen ook gronden van Joodse eigenaren. De koopprijs werd vastgesteld door het gemeentelijk prijzenbureau. Als een eigenaar weigerde akkoord te gaan met verkoop werd de grond onteigend.

Om een goed antwoord te kunnen geven op de vraag of de gemeente Assen de gronden van Joodse eigenaren of hun erfgenamen tegen een te lage prijs heeft gekocht, is onderzocht welke percelen zijn aangekocht, van wie, voor welke prijs en wat voor soort perceel het betreft. Hiervoor zijn de transportakten (register hypotheken 4) opgevraagd en onderzocht. Op de afbeeldingen op de vorige pagina's wordt weergegeven welke percelen joods eigendom waren en welke niet en op welke manier de gemeente deze gronden in handen heeft gekregen. Hieruit blijkt dat alle percelen van Joodse eigenaren door middel van vrijwillige verkoop verkregen zijn. Op basis van verkoopakten en de grootte van de percelen is de gemiddelde prijs per vierkante meter voor elk soort perceel (categorie) berekend. De resultaten worden in de tabel hiernaast weergegeven.

Categorie	Totale oppervlakte	prijs per m²
Bos	0.04.55 ha	ƒ 0,26
Erven en tuinen	2.74.52 ha	ƒ 1,18
Landbouwgrond	20.16.19 ha	ƒ 0,57
Wegen	1.23.78 ha	ƒ 1,13
Totaal	29.27.26 ha	ƒ 0,67

Gesplitst naar Joodse en niet Joodse eigenaren geeft dit het volgende resultaat.

Joodse eigenaren:

Categorie	Totale oppervlakte	prijs per m²
Bos	0.00.00 ha	ƒ 0,00
Erven en tuinen	0.10.05 ha	ƒ 0,83
Landbouwgrond	11.38.09 ha	ƒ 0,64
Wegen	0.75.73 ha	ƒ 0,79
Totaal	12.23.87 ha	ƒ 0,65

Niet-Joodse eigenaren:

Categorie	Totale oppervlakte	prijs per m²
Bos	0.04.55 ha	ƒ 0,26
Erven en tuinen	2.64.47 ha	ƒ 1,21
Landbouwgrond	8.78.10 ha	ƒ 0,53
Wegen	0.48.05 ha	ƒ 1,57
Totaal	11.95.17 ha	ƒ 0,71

Uit deze gegevens kan de conclusie getrokken worden dat in die gevallen dat de grond verkregen is door vrije verkoop er geen onderscheid is tussen Joodse en niet-Joodse verkopers. Of de prijs die de gemeente voor de grond betaalde in het algemeen te laag was is niet relevant voor dit onderzoek.

1. Gras, Geschiedenis van Assen, 306.

CONCLUSIE

Het doel van dit rapport was te onderzoeken hoe het rechtsherstel van vastgoed van Joodse eigenaren in Assen na de Tweede Wereldoorlog is verlopen en welke rol de gemeente Assen hierbij gespeeld heeft. Strikt genomen moet geconcludeerd worden dat de gemeente, afgezien van de casus Schoolstraat 1 en 3, waarbij zij als oorlogskoper betrokken was, geen rol heeft gespeeld bij het rechtsherstel op zich. Rechtsherstel was een zaak tussen de oorspronkelijke eigenaars of hun erfgenamen, de bewindvoerders, de oorlogskopers en het Nederlands Beheersinstituut binnen de Raad voor het Rechtsherstel. De beleidsmatige keuzes van dit landelijke overheidsorgaan en de manier waarop de rechtsherstelprocedure was ingericht kunnen lokale gemeenten niet aangerekend worden. Dat de rechtsherstelprocedure, die gegrond was op het gelijkheidsbeginsel van de herstelwetgeving, op geen enkele manier rekening hield met de bijzondere positie van Joodse oorlogsslachtoffers, staat buiten kijf.

Ook het trage verloop van het rechtsherstelproces, de puur formalistische opstelling van het NBI en de verplichting voor het slachtoffer om het initiatief te nemen getuigt van weinig begrip voor de situatie waarin Joden zich na de oorlog bevonden. Hoewel het administratief rechtsherstel uiteindelijk wel heeft plaatsgevonden, schortte het aan moreel rechtsherstel. In Assen heeft voor alle percelen van Joodse eigenaren die tijdens de oorlog gedwongen verkocht werden rechtsherstel – en in een paar gevallen een andere regeling – plaatsgevonden, maar uit de persoonlijke dossiers uit het NBI-archief is gebleken dat de procedure voor de betrokkenen niet altijd even soepel verliep, wat overeenkomt met het landelijke beeld.

Andere zaken die onderzocht zijn betroffen de vraag of de gemeente Assen naheffingen heeft opgelegd aan Joodse huiseigenaren en de vraag of de gemeente Joodse grondeigenaren onevenredig heeft benadeeld bij de grondverwerving ten behoeve van de ontwikkeling van Assen-Oost. Op deze beide vragen kan ontkennend worden geantwoord. Relevante informatie over belastingheffing ontbreekt en uit verkoopakten is gebleken dat er qua prijs geen onderscheid bestond tussen Joodse en niet-Joodse grondeigenaren in Assen-Oost.

Gekeken naar de bredere context van de gemeente Assen en de Joodse gemeenschap tijdens en in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog kan er meer gezegd worden over de rol van de gemeente. De Joodse gemeenschap van Assen werd gedurende de bezetting op een haar na uitgeroeid. Slechts enkele tientallen overleefden de oorlog. Er zijn geen aanwijzingen te vinden dat de gemeente (inclusief de politie) tijdens de oorlog concreet actie heeft ondernomen om de bezetter te verhinderen de anti-Joodse maatregelen door te voeren. De gemeente heeft, daarentegen, een faciliterende rol gespeeld door de bezetter informatie aan te leveren en toe te zien op de uitvoering van anti-Joodse verordeningen, waaronder verordeningen met betrekking tot eigendommen.

Na de bevrijding bevonden Joden in Nederland zich in een maatschappelijk kwetsbare positie. Zij kregen weinig begrip vanuit de samenleving en weinig aandacht vanuit de overheid. In Assen was dit niet anders. De gemeente hield zich aan de destijds geldende regels en richtte zich op de wederopbouw van Assen, maar ondernam geen actie om Joodse inwoners in het bijzonder te ondersteunen.
De getuigenissen van overlevenden onderschrijven dit laatste.

55/5/1 Assen 20.7.44 Amb Gj. f 4250.-
Plataanweg 33 L.9170 15.10.44 F. Russen
B. Leen
Assen
G. Bouma
J.A. Feithstr 5a
Groningen

56/9/3 Musselkanaal 15.8.44 Amb Gj. f 3000.-
Schoolstr. 118a (C.8864) 1-9-44 F. Russen
D. Leen
Valthermond
J. Panman
Nr. Exlaermond Gj 5

56/7/1-2 Delden 3.7.44 Amb A. f 8000.-
Langestr. 38.40 (3927-3928, 15.10.44 Hulsendaal
Hofstraatstr. 70 3929)
R. Manko-Meeboom
Delden
F.G. Hoff
Haagweg 141
Rijswijk ZH.

58/6/3 Wierden 3.8.44 Amb A. f 2900.-
Nijverheidsstr. 142 H.4434 15.11.44 Rijk
J. Samuel
Nijverdal
J.B. Bouck
Colmarumerstr. 543
Almelo

59/7/1-2 Assen 25.4.44 Amb Gj. f 1600.-
Schoolstr. 1-3. L.9919 1-7-44 Jonkers
J. Nijstadt
Assen
Gem. Assen
Assen

BIJLAGEN

LIJST VAN GERAADPLEEGD MATERIAAL EN VERANTWOORDING ILLUSTRATIES

Archiefbronnen

Drents Archief, Assen (NL-AsnDA)
De vermelde nummers zijn de toegangsnummers.

- 0048 Kabinet van de Gouverneur in Drenthe
- 0129 Commissie Beheersconflicten te Assen, 1948-1951
- 0144 Militaire Commissaris van Drenthe
- 0145 Districts Militaire Commissaris van Assen
- 0436 Nederlands Israelitische Gemeente te Assen
- 0825 Kantongerecht Assen
- 0931 Gemeentepolitie Assen
- 0969 Secretariearchief gemeente Assen 1910-1965

Nationaal Archief, Den Haag (NL-HaNA)
- 2.09.16 Nederlands Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam (NL-AsdNIOD)
- 93a Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg

Kadaster archiefviewer

Kadaster: transportakten register hypotheken 4, waarin de eigendomsoverdracht wordt beschreven

Publieke Dienstverlening Op de Kaart (PDOK)

Literatuur

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945.* Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog.* Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999.

Beukel, H.W. van den, J. Ridderbos en K.W. van Hasselt. *De Drentse Sjoa: Joodse oorlogsslachtoffers in de provincie Drenthe.* Assen: Van der Velde, 2016.

Gans, Evelien. *"Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden. Antisemitische stereotyperingen in bevrijd Nederland."* In Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale Verschillen. Conny Kristel ed. Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 313-353.

Gerding, Michiel A.W. ed. *De namen blijven genoemd: struikelstenen in Assen.* Assen: Stichting Struikelstenen Assen, 2020.

Gras, H. ed. *Geschiedenis van Assen.* Assen: Van Gorcum, 2000.

Hondius, Dienke. *"Antisemitisme in Nederland, vlak na de bevrijding: een onderzoek naar negatieve reacties van niet-Joden op terugkerende Joden in de zomer van 1945."* ICODO-info 6, no. 3 (oktober 1989), 30-38.

Hulst, F.J. en H.M. Luning. *De Joodse gemeente Assen: geschiedenis van een behoorlijke kille,* 1740-1976. Assen: Vanderveen, 1991.

Lipschits, Isaac. *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland.* Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Luning, H.M. *Gemeentepolitie Assen: van kersspelsoldaat tot regio-agent, 1714-1994.* Assen: Gemeentearchief Assen, 1994.

Luning, H.M. *"Geen bevrijding. De terugkeer van de joodse Assenaren."* Asser Historisch Tijdschrift 1 (1995).

Meijer, Kornelius. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed.* Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008.

Oprel, Marieke. *"Categorisation. Classification. Confiscation. Dealing with enemy citizens in the Netherlands in the aftermath of World War II (1944-1967)."* European Review of History: Revue européenne d'histoire 28, no. 2 (april 2021), 260-277.

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman. *Openstaande rekeningen: De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950.* Amsterdam: Boom, 2015.

Poel, Stefan van der. *Joodse stadjers: de joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945.* Assen: Koninklijke Van Gorcum BV, 2004.

Ramakers, J.J.M. *"Twee onder één kap. De huurprijs- en huurbeschermingsregeling in de Huurwet 1950"*, Politieke Opstellen 7 (1987), Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen.

Ridderbos, Jan. *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen.* Assen, 2016.

Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting.* Amsterdam: Balans, 2006.

Schoonoord, D.C.L. *"Het 'Circus Kruls': Militair Gezag in Nederland, 1944-1946."* Militaire Spectator 179, no. 5 (2010), 265-276.

Schütz, Raymund. *"Het moeizame rechtsherstel inzake 'Joods' onroerend goed."* Onderzoek uitgelicht 6, no. 1 (juli 2017), 30-34.

Slaa, Robin te. *Daar dit een immorele aanslag is. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed, 1940-1955.* Rijswijk: De Nieuwe Haagsche, 2017.

Veraart, Wouter. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw.* Deventer: Kluwer, 2005.

Veraart, Wouter. *"Two rounds of postwar restitution and dignity restoration in the Netherlands and France",* Law & Social Inquiry 41 no. 4 (2016), 956-972.

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed.* Amsterdam: Boom, 2013.

Voet, Joop. *"Teruggave van Joodse bezittingen na oorlog traag en ontoereikend."* Nieuw Israëlitisch Weekblad 15 november 1985.

Bronvermelding illustraties

Pagina 6/7, afbeelding 1: Nationaal Archief, Den Haag, toegangsnummer 2.09.16, inventarisnummer 536.10, Boek 9

Pagina 8, afbeelding 2: Drents Archief, collectie Drents Museum, fotonummer DM02020110314

Pagina 12, afbeelding 3: Drents Archief, fotonummer DA9923184

Pagina 18, afbeelding 4: Drents Archief, fotonummer DA9923170

Pagina 24, afbeelding 5: Drents Archief, collectie Drents Museum, fotonummer DM02020110308

Pagina 26, afbeelding 6: Drents Archief, Assen, toegang 0931 gemeentepolitie Assen, inventarisnummer 606, proces verbaal no. 350

Pagina 28, afbeelding 7: Privécollectie Niek van der Oord

Pagina 30, afbeelding 8: Drents Archief, Assen, toegang 0436 Nederlands Israëlitische Gemeente te Assen, inventarisnummer 2

Pagina 32, afbeelding 9: Drents Archief, collectie Drents Museum, fotonummer DM0202013903

Pagina 36, afbeelding 10: Drents Archief, collectie Gemeente Assen, fotonummer Ag04166

Pagina 39, afbeelding 11: Drents Archief, Ferry Sieders

Pagina 46, afbeelding 12: Drents Archief, Herman de Koning

Pagina 52, afbeelding 13: hulpkaart van perceel A1169 en A1170 van de gemeente Assen afkomstig uit het Kadasterarchief.

Pagina 56, afbeelding 14: Drents Archief, Herman de Koning

Pagina 58, Drents Archief, collectie Gemeente Assen, fotonummer Ag04166

Lijst met verkochte percelen van Joodse vastgoedeigenaren in Assen

Indien nodig kan het Drents Archief meer informatie verstrekken per perceel.

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechts-herstel
ASN00_I09154	Burgemeester Jollestraat 14	huis en tuin	0.02.71	I.H. ter Berg	H.C.J. Jaeger	n
ASN00_I07560	Stationsstraat 14	huis en erf	0.00.95	S.E. Berkelo	F. van der Laan en G. Knaap	n
ASN00_I09744	Dr. Nassaulaan 14	huis en tuin	0.12.70	M.S. Boekbinder	Mr. A.C.W. Groenewegen	j
ASN00_M02788	Oranjestraat 45	huis en tuin	0.03.60	M.S. Boekbinder	W. van Deventer	j
ASN00_M03461	Pelikaanstraat 7	huis en tuin	0.04.71	M.S. Boekbinder	M.C. en J.M. Lemoine	j
ASN00_K01626	Peelo	weiland en weg	1.40.60	R. Boekbinder-Levie	R. Vredeveld	j
ASN00_K01841	Peelo	hooiland	0.62.73	R. Boekbinder-Levie	R. Vredeveld	j
ASN00_K02257	Peelo	hooiland	0.50.15	R. Boekbinder-Levie	R. Vredeveld	j
ASN00_M03595	Pelikaanstraat 31	huis en tuin	0.03.63	R. Boekbinder-Levie	A.J. Leewering	j
ASN00_L03174	Loon	bouw- en weiland	0.57.78	I. Cohen	G. van de Belt	j
ASN00_O00311	Graswijk	hooiland	1.73.53	I. Cohen	A. Bouwman	j
ASN00_O00312	Graswijk	hooiland	1.19.61	I. Cohen	A. Bouwman	j
ASN00_O00314	Graswijk	hooiland	1.51.71	I. Cohen	A. Bouwman	j
ASN00_I03538	Groningerstraat 56-58	2 huizen en erf	0.02.27	K., J., en F. Cohen	F. Boerma	j
ASN00_I07140	Groningerstraat 50	huis en tuin	0.04.98	K., J., en F. Cohen	F. Boerma	j
ASN00_I10783	Kloekhorststraat 6-8-10	2 huizen en erf	0.03.10	K., J., en F. Cohen	F. Boerma	j
ASN00_K00398	Peelo	weiland	0.90.68	K., J., en F. Cohen	H. Haveman	n
ASN00_K02234	Groningerstraat	weiland	0.05.36	K., J., en F. Cohen	W. Tuizenga	j
ASN00_K02235	Groningerstraat	bouwland	0.16.54	K., J., en F. Cohen	W. Tuizenga	j
ASN00_L01722	Loner Tiessen	weiland	0.27.76	K., J., en F. Cohen	L. Rijtema	n
ASN00_L02811	Loner Tiessen	bouwland	0.35.20	K., J., en F. Cohen	L. Rijtema	n
ASN00_L02826	Vredeveld	bouwland	0.53.00	K., J., en F. Cohen	R. Oldenhuizing	n
ASN00_M01941	Vredeveld	weiland	0.04.40	K., J., en F. Cohen	J. Boering	j
ASN00_M02958	Loner Tiessen	weiland	0.97.34	K., J., en F. Cohen	R. de Vries	j
ASN00_M03858	Vredeveld	bouw- en weiland	0.87.34	K., J., en F. Cohen	J. Boering	j
ASN00_I09079	Parkstraat 26/ Boschstraat 2	2 huizen en tuin	0.06.22	M.M. Cohen	H. Evers	j
ASN00_M03663	Steendijk 114	huis en tuin	0.03.64	M.M. Cohen	A.J. Leewering	j
ASN00_M03664	Steendijk 116	huis en tuin	0.03.14	M.M. Cohen	L. Boerma	j

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechts herstel
ASN00_I06267	Brinkstraat 13-15-17	huis, erf en werk-plaats	0.04.05	A. Hiegentlich en cons	H. Evers	j
ASN00_P00054	Witten	huis en bouwland	1.08.60	H. Gans	J. Eefting	j
ASN00_I09923	Varkensmarkt 1	2 huizen en erf	0.01.01	M.J. Gans en cons	K. de Haan-Kalsbeek	j
ASN00_M02043	Julianastraat	bouwterrein	0.00.47	firma J. Godschalk en Zn.	Dr. W.B. Bücker	j
ASN00_M02971	Julianastraat 9	fabriek, pakhuis en erf	0.18.87	firma J. Godschalk en Zn.	Dr. W.B. Bücker	j
ASN00_M02020	Oranjestraat 33	huis en tuin	0.04.01	H. Godschalk	Dr. W.B. Bücker	j
ASN00_I09538	Iepenlaan 2	huis en tuin	0.03.60	J.S.M. Godschalk	Dr. W.B. Bücker	j
ASN00_I10635	Boschstraat 40	huis, tuin	0.03.40	M.J.S. Godschalk	M.A.S. Kraus-Wester-schulte	j
ASN00_K01690	Oranjebond 6	bouwland	0.15.40	M. Hartogs	A. Klok	n
ASN00_M03367	Anreperstraat 137	huis en tuin	0.09.21	M. Hartogs	J. Belt	j
ASN00_I10295	Alteveerstraat 45	huis en tuin	0.02.33	K. Hecht en L. Hanau	A. Konstapel	j
ASN00_I06987	Oranjestraat 15	huis en tuin	0.02.20	M. Heckser	H. Evers	j
ASN00_I10452	Singelstraat 2	huis, schuur en erf	0.01.90	J.S. Hiegentlich	F. Boerma	j
ASN00_I02878	Rolderstraat	tuin	0.03.96	M. van den Hoek en cons	H.W.C. Göbel	j
ASN00_I09161	Burgemeester Jollestraat 15	huis en tuin	0.03.38	J. Kats	J.F. Gerritsen	j
ASN00_N00390	Graswijk	bouwland	1.68.67	J.B. Kolthof	K. Bullema	n
ASN00_K01602	Groningerstraat	hooiland en weg	0.96.93	J.M.B. Kolthof	J. Geerts	j
ASN00_P00317	Witten	hakhout	0.02.65	J.M.B. Kolthof	G. Staal	j
ASN00_P00318	Witten	hakhout en dennen	0.49.51	J.M.B. Kolthof	G. Staal	j
ASN00_P00998	Witten	hakhout	0.03.00	J.M.B. Kolthof	G. Staal	j
ASN00_P01017	Witterstraat	bouwland	0.80.20	J.M.B. Kolthof	K. van Veen	n
ASN00_I10597	Vaart N.Z.	bouwland en houtwal	0.74.00	erven Kolthoff	L.K. Boerma	j
ASN00_K00567	Peelo	weiland	0.50.28	erven Kolthoff	H. Geerts	j
ASN00_K00597	Noord Willemskanaal	huis	0.00.37	erven Kolthoff	H.D. Homan	j
ASN00_K00598	Noord Willemskanaal	bergplaats	0.01.16	erven Kolthoff	H.D. Homan	j
ASN00_K00908	Noord Willemskanaal	schuur	0.19.55	erven Kolthoff	H.D. Homan	j
ASN00_K00909	Noord Willemskanaal	bergplaats en erf	0.31.11	erven Kolthoff	H.D. Homan	j
ASN00_K02427	Groningerstraat	huis en kweekerij	2.82.40	erven Kolthoff	H. Holman	j

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechts herstel
ASN00_M00458	Vredeveld	weiland	0.94.14	erven Kolthoff	H. Smidt	j
ASN00_M02943	Ooster Parallelweg	tuin	0.03.96	erven Kolthoff	J. Oldenburger	j
ASN00_O00479	Graswijk	dennenbosch	2.17.80	erven Kolthoff	A.K. van Veen	j
ASN00_I09043	Oosterhoutstraat 80	huis, tuin	0.01.79	H. de Lange	L. Boelens	j
ASN00_K00589	Groningerstraat	weiland	1.08.20	D. Leezer en cons	W. Breemhaar	j
ASN00_K02132	Groningerstraat	weg	0.05.35	D. Leezer en cons	W. Breemhaar	j
ASN00_I09705	Javastraat 4	huis en tuin	0.01.80	B. Levie	Het Nederlandsche Arbeidersfront	j
ASN00_M00680	Vredeveld	bouwland	0.89.24	G. Levie	J. Ebels	j
ASN00_M00681	Vredeveld	bouwland	0.29.35	G. Levie	J. Ebels	j
ASN00_M01310	Vredeveld	bouwland	0.41.95	G. Levie	J. Ebels	j
ASN00_M02878	Rolderstraat 118	huis en tuin	0.01.61	G. Levie	A. Oosterloo	j
ASN00_M00188	Steendijk	weiland	0.52.04	I. Levie	J. Nijland	j
ASN00_M02743	Rembrandstraat 4 (thans Julianastraat 4)	huis en erf	0.01.96	I. Levie	J. Nijland	j
ASN00_M03229	Steendijk	weiland	0.38.73	I. Levie	J. Nijland	j
ASN00_M03233	Steendijk 20	huis en tuin	0.03.64	I. Levie	J. Nijland	j
ASN00_I09170	Plataanweg 33	huis en tuin	0.03.92	J. Levie	G. Boerema	j
ASN00_K00557	Peelo	weiland	0.69.25	M. de Levie en cons	K. Bakker	n
ASN00_K00569	Peelo	weiland	0.47.89	M. de Levie en cons	K. Bakker	n
ASN00_Q00330	Kloosterveen	weiland	0.88.86	S.M. Levie	G. Greving	j
ASN00_Q00331	Kloosterveen	weiland	0.24.00	S.M. Levie	G. Greving	j
ASN00_Q00631	Kloosterveen	weg	0.14.23	S.M. Levie	W. Breemhaar	j
ASN00_Q00632	Kloosterveen	bouwland	0.39.80	S.M. Levie	W. Breemhaar	j
ASN00_Q01463	Kloosterveen	wei- en bouwland	0.87.58	S.M. Levie	G. Greving	j
ASN00_Q01464	Kloosterveen	bouwland	1.22.78	S.M. Levie	G. Greving	j
ASN00_I08677	Boschstraat 7	huis en tuin	0.04.02	J. Levie-van der Tonge	A.F. Janssen	j
ASN00_I09575	Boschstraat 25	huis en tuin	0.02.16	J. Levie-van der Tonge	A. Gerritsen	j
ASN00_M03012	Prins Hendrikstraat 37	huis en tuin	0.01.90	J. Levie-van der Tonge	H. Evers	j
ASN00_M03876	Anreperstraat 45 en 45a	2 huizen en tuin	0.03.62	J. Levie-van der Tonge	M. Davids	j

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechts herstel
ASN00_M03877	Anreperstraat 45 en 45a	tuin	0.00.67	J. Levie-van der Tonge	M. Davids	j
ASN00_M03310	Oranjestraat 53	huis en tuin	0.01.91	M.M. Lezer	A.C. Homan-Groenewold	j
ASN00_I10272	Alteveerstraat 92	huis en tuin	0.06.06	L. Mosis	W. Baas	j
ASN00_I06381	Javastraat 2	kantoor, erf	0.02.40	O. Nathans-Cohen en cons	Het Nederlandsche Arbeidersfront	n
ASN00_I10603	Singelstraat tussen 9 en 11	schuur	0.00.40	O. Nathans-Cohen en cons	G. Blaauw	j
ASN00_I10604	Singelstraat tussen 9 en 11	schuur	0.00.49	O. Nathans-Cohen en cons	J.S.Brouwer	j
ASN00_I09919	Schoolstraat 1-3	erf	0.01.47	J. Nijstadt	Gemeente Assen	j
ASN00_I05480	Schoolstraat 6	huis, werkplaats erf	0.02.57	M.J. Nijstadt	A. Boelens	j
ASN00_I10294	Alteveerstraat 47	huis en tuin	0.02.10	W. Ochs en P. Ochs-Hanau	J. de Jongh	j
ASN00_I01067	Kruisstraat 22-24-26	pakhuis en erf	0.01.55	A. van Oosten	G. de Haan	j
ASN00_I06971	Kruisstraat 22-24-26	huis	0.00.56	A. van Oosten	G. de Haan	j
ASN00_I08465	Kruisstraat 22-24-26	huis en erf	0.01.40	A. van Oosten	G. de Haan	j
ASN00_I09934	Nieuwe Huizen 12-14	huis, schuur en erf	0.02.57	A. van Oosten	De Agrarische Pers N.V.	j
ASN00_I08472	Beilerstraat 13	huis en erf	0.01.02	J. van Oosten	G. Knaap	n
ASN00_I02625	Rolderstraat 85	huis	0.00.55	S.A. van Oosten	H. Arends	j
ASN00_I02626	Rolderstraat 85	huis en erf	0.00.33	S.A. van Oosten	H. Arends	j
ASN00_I02627	Rolderstraat 85	huis en erf	0.00.51	S.A. van Oosten	H. Arends	j
ASN00_I03268	Rolderstraat 85	schuur en erf	0.01.95	S.A. van Oosten	H. Arends	j
ASN00_I01400	Groningerstraat 10	huis	0.02.45	N. Overweg	A. Alberts	j
ASN00_M02541	Paul Krügerstraat 8	huis, pakhuis en tuin	0.04.10	H. Polak	A.H. Jansen	j
ASN00_M02542	Paul Krügerstraat 6	huis en erf	0.01.62	H. Polak	A.H. Jansen	j
ASN00_I02271	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	weiland	0.57.11	P. Polak en cons	B. Ruben	j
ASN00_I03580	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	bouwland	0.51.30	P. Polak en cons	B. Ruben	j
ASN00_I03581	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	bouwland	0.20.15	P. Polak en cons	B. Ruben	j
ASN00_I03582	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	bouwland	0.13.87	P. Polak en cons	B. Ruben	j
ASN00_I10045	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	bouwland	0.80.86	P. Polak en cons	B. Ruben	j
ASN00_M02081	Rembrandstraat 2 (thans Julianastraat 2)	huis en tuin	0.03.74	P. Polak en cons	M. Davids	j
ASN00_Q00309	Kloosterveen	bouwland	0.81.90	J. Rosenbaum	H.J. Breemhaar	j

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechts-herstel
ASN00_Q01446	Kloosterveen	bouwland	0.85.78	J. Rosenbaum	H.J. Breemhaar	j
ASN00_I03530	Marktstraat 11	huis, winkel en erf	0.05.20	A.A. Stern	G.J. de Haan	j
ASN00_M03573	Pelikaanstraat 33	huis en tuin	0.03.54	K. Stork	K.J. Groenewold	j
ASN00_I08042	Rolderstraat 56	huis en erf	0.03.35	A.L. Vos	C.M. Akkerman-Jansen	j
ASN00_I09784	Parkstraat 7	huis en tuin	0.03.57	I. Vos en cons	M. Voges	j
ASN00_L02433	Loner Tiessen	weiland	1.01.63	M. Vos	R. Oldenhuizing	j
ASN00_I08014	Groningerdwarsstraat 10	huis en tuin	0.01.01	R. Vos-Nijstadt	G. Talens	j
ASN00_K02361	Zwartwaterseweg 131-133	2 huizen en tuin	0.09.00	C. de Vries	B. Ruben	j
ASN00_M03337	Anreperstraat 102	huis en tuin	0.09.05	W. de Vries	J. Gelling	j
ASN00_Q00546	Hoofdvaartsweg	weg	0.04.19	B.M. de Vries-Kolthoff en cons	H. Willems	j
ASN00_Q00547	Hoofdvaartsweg	weiland	0.40.90	B.M. de Vries-Kolthoff en cons	H. Willems	j
ASN00_Q00548	Hoofdvaartsweg	bouwland	0.46.50	B.M. de Vries-Kolthoff en cons	H. Willems	j
ASN00_Q00549	Hoofdvaartsweg	weiland	0.43.60	B.M. de Vries-Kolthoff en cons	H. Willems	j
ASN00_Q00550	Hoofdvaartsweg	weiland	0.42.78	B.M. de Vries-Kolthoff en cons	H. Willems	j
ASN00_I07727	Kleine Markstraat 2	huis en erf	0.01.33	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en M. Van Coevorden	K. de Haan-Kalsbeek	j
ASN00_I09932	Groningerdwarsstraat 12	huis en erf	0.01.01	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en M. Van Coevorden	A. Alberts	j
ASN00_M03403	Anreeperstraat	bouwland	0.87.40	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en M. Van Coevorden	H. Tebbertman	j
ASN00_I01475	Rolderstraat	tuin	0.06.60	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I04190	Groningerstraat 26	huis, schuur en erf	0.00.80	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I04777	Kloekhorststraat 37	huis en erf	0.00.50	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I07951	Gedemptesingel 12	huis, erf	0.01.07	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I08555	Kloekhorststraat	tuin	0.01.84	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09063	Vaart N.Z. 78	fabriek en erf	0.08.75	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09289	Oostersingel 15	huis, erf	0.00.90	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09291	Oostersingel 15	tuin	0.00.95	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09429	Rolderstraat 43	huis, tuin	0.01.70	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09529	Schoolstraat 5	huis en erf	0.01.30	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09895	Talmastraat	bouwland	0.25.48	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechts-herstel
ASN00_K01787	Peelo	weiland	0.38.80	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_K02222	Groningerstraat 257a	erf	0.11.68	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_L00991	Loner Tiessen	hooiland	0.60.58	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M00009	Loner Tiessen	weiland	0.79.41	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M00752	Vredeveld	hooiland	1.26.13	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M00769	Anreeperstraat	hooland en hakhout	0.50.83	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M00770	Anreeperstraat	hooland en hakhout	0.44.61	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M02904	Steendijk	tuin	0.03.44	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M03521	Anreeperstraat	bouwland	0.33.15	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M03577	Anreperstraat 32-34	2 huizen en tuin	0.07.96	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M03625	Anreperstraat 30	huis en tuin	0.03.97	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M03640	Rolderstraat	tuin	0.07.00	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_Q02061	Molenstraat	bouwland	0.04.91	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs en W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I00147	De Lariks	weiland	0.74.51	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I00519	De Lariks	weiland	0.56.80	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I00520	De Lariks	huis, schuur en erf	0.05.88	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I00521	De Lariks	tuin	0.14.92	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I00522	De Lariks	hooiland	1.21.06	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09281	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	bouwland	0.28.05	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j

Kadcode	Adres	Soort van eigendom	Grootte	Eigenaar 1941	Koper	Rechtsherstel
ASN00_I09283	De Lariks	weiland	0.52.55	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09285	De Lariks	wegje	0.14.50	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I09286	De Lariks	weiland	0.84.20	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_I10212	Land tussen Talmastraat en Veenestraat	weiland en weg	0.45.07	F. Weinberg-Hiegentlich, M. Hartogs, M.S. van Coevorden W.Koops	W. Koops	j
ASN00_M03177	Steendijk 150	huis, schuur en tuin	0.05.05	J. Wijnberg	F.H. Brunsting	j
ASN00_I09211	Rolderstraat 5	huis, schuur en erf	0.01.66	S. Wolf	L. Sluiter	j
ASN00_K01186	nabij Noord Willems Kanaal	weiland	0.63.09	S. Wolf	A. Joling	j
ASN00_M03450	Prins Hendrikstraat 1a	huis en erf	0.03.29	S.J. Wolf	H.D. Homan	j
ASN00_M03871	Rolderstraat 109	huis en tuin	0.04.72	S.J. Wolf en C. Nathans	H. Boelens	j
ASN00_M03872	Rolderstraat 111	kantoor, pakhuis, schuur en tuin	0.05.81	S.J. Wolf en C. Nathans	E. Spiker	j
ASN00_I08093	Oosterhoutstraat 55	huis en tuin	0.02.87	M. van Zuiden	R.K. Groenewold	j

DRENTS
ARCHIEF